

A Reexamination of the Theological Thought of Muhammad 'Umar Sarbazi in Critique of Wahhabi Beliefs

Hasan Shafi'yan¹ , RuhAllah Sa'idi Fazel²

1. Corresponding Author, Level Four Doctoral Candidate in Comparative Theology, Khorasan Seminary. Email: 0922027862@miu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Al-Mustafa International University, Mashhad, Iran. Email: rouhollah_saeedi@miu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
18 April 2026
Received in revised form
10 May 2026
Accepted
16 June 2026
Available online
22 June 2026

Keywords:

Wahhabism,
Deobandis,
Ahl al-Sunna,
Muhammad 'Umar
Sarbazi,
response to doubts

ABSTRACT

The Wahhābī movement, through literalist and takfīr (excommunicating) interpretations, has consistently generated doubts (shubuhāt) and doctrinal disputes within the Muslim world. This study examines the theological foundations of Muḥammad 'Umar Sarbāzī—a prominent Iranian Deobandī scholar representing mainstream Sunnī tradition—in response to these doubts. Employing a descriptive-analytical method and drawing on Sarbāzī's writings alongside primary Deobandī and Wahhābī sources, this research demonstrates that Sarbāzī, grounded in the Māturīdī school, Ḥanafī jurisprudence (fiqh), and Naqshbandī Sufism, critiques Wahhābism across eight principal axes: (1) Takfīr (Excommunication): Invoking the principle of "non-excommunication of the people of the qibla" ('adam takfīr ahl al-qibla), he strongly opposes Wahhābī takfīr tendencies; (2) Attributive (Khabarī) Divine Attributes: To avoid anthropomorphism (tashbīh) and corporealism (tajsīm), he deems hermeneutical interpretation (ta'wīl) necessary, contrasting the Wahhābī "without asking how" (bi-lā kayf) approach; (3) Intermediate Life (Ḥayāt-i Barzakhi): Affirming that prophets and saints live in their graves and hear the living, he reinforces the foundations of intercession (tawassul), visitation (ziyāra), and seeking aid (istighātha); (4) Intercession (Tawassul) and Seeking Aid (Istighātha): He permits intercession through the Prophet (PBUH) and saints—in life and after death—provided one rejects their independent agency; (5) Intercession (Shafā'a): He regards the Prophet's (PBUH) intercession for his community after death as an established Sunnī doctrine; (6) Visitation of Graves (Ziyārat al-Qubūr): He permits travel (shadd al-riḥāl) to visit the Prophet's (PBUH) grave, viewing it as veneration; (7) Seeking Blessings (Tabaruk): He regards seeking blessings through relics of prophets and the righteous as legitimate, with precedent among the Salaf; (8) The Faith of the Prophet's Ancestors: Opposing Wahhābī views and the Sunnī majority, he considers the Prophet's (PBUH) ancestors innate monotheists (muwahhīd-i fiṭrī), rejecting any attribution of polytheism (shirk) to them. Thus, Sarbāzī's theological foundations—rooted in the classical theological-mystical tradition of Sunnī Islam—provide a well-documented, systematic response to Wahhābī doubts and represent Deobandī traditionalist opposition to takfīrī Salafism.

Cite this article: Shafi'yan, H., & Sa'idi Fazel, R. (2026). A Reexamination of the Theological Thought of Muḥammad 'Umar Sarbazi in Critique of Wahhabi Beliefs. *Theology Journal*, 13(1), 107-142. <https://doi.org/10.22034/pke.2026.23618.2077>

© Author (s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: 10.22034/pke.2026.23618.2077

1. Introduction

The Wāhhābī movement, since its emergence in the Arabian Peninsula in the eighteenth century, has constituted one of the most significant and influential currents in the theological disputes of the Muslim world. Relying upon a literalist (*zāhirgarāyāna*) reading of religious texts and emphasizing a return to the understanding of the Salaf (pious forebears), this movement has subjected many commonly held beliefs and practices of Muslims to critique, and in certain instances, has deemed them to constitute polytheism (*shirk*), innovation (*bidʿa*), or deviation from authentic Islamic teachings. The consequence of this approach has been the formation of extensive doctrinal disputes between Wāhhābism and other Islamic schools, both Shīʿī and Sunnī. In response to this movement, numerous Muslim scholars have sought to defend traditional doctrinal foundations by drawing upon authoritative Islamic sources, while exposing the deficiencies and epistemological challenges of the Wāhhābī perspective.

Among the Sunnī scholars of Iran, Mawlawī Muḥammad ʿUmar Sarbāzī occupies a position of particular distinction. He is regarded as one of the most prominent contemporary Deobandī scholars, and his numerous works in the fields of exegesis (*tafsīr*), hadith, jurisprudence (*fiqh*), Sufism (*taṣawwuf*), and theology (*kalām*) have enjoyed extensive reception among the Sunnī community in Iran. His theological thought, by virtue of its grounding in Māturīdī theology, Ḥanafī jurisprudence, and the Naqshbandī Sufi order, represents a characteristic example of the traditional Sunnī approach in confronting emergent Salafī and Wāhhābī currents. Despite the significance of his scholarly and social standing, no independent research has systematically examined his theological foundations in critiquing Wāhhābī beliefs. Therefore, the central problem of this research is the elucidation and analysis of the most important theological foundations of Muḥammad ʿUmar Sarbāzī in confronting Wāhhābī views, and the assessment of the capacity of these foundations to respond to contemporary doctrinal doubts.

2. Methodology

The present research has been conducted employing a descriptive-analytical method. In the first stage, the written works of Muḥammad ʿUmar Sarbāzī—including his exegeses, collected fatwās, theological writings, and recorded statements—were gathered and examined. Subsequently, his views concerning the most significant disputed issues between traditional Sunnīs and Wāhhābīs were extracted. In the next stage, to analyze and evaluate these views, the primary sources of Wāhhābism and Salafism—particularly the works of Ibn Taymiyya, Muḥammad ibn ʿAbd al-Wāhhāb, and various contemporary Wāhhābī jurisconsults (*muftīs*)—were studied. Additionally, Māturīdī, Ashʿarī, Ḥanafī, and Deobandī sources were consulted to contextualize Sarbāzī's views within the Sunnī tradition.

The analytical framework of this research was organized around the theological issues disputed between Wāḥḥābism and other Muslims. Accordingly, topics such as takfīr (excommunication), attributive (khabarī) divine attributes, intermediate life (ḥayāt barzakhī), intercession (tawassul), seeking aid (istighātha), prophetic intercession (shafā'a), visitation of graves (ziyārat al-qubūr), seeking blessings (tabarruk), and the faith of the Prophet's ancestors were selected as the principal axes of inquiry. The collected data were analyzed using qualitative content analysis, and efforts were made to extract and elucidate the theoretical foundations, arguments, and intellectual implications of each of Sarbāzī's views.

3. Literature Review and Research Background

The critique of Wāḥḥābī thought has long been one of the important concerns of scholars of the Deobandī school, and numerous works have been produced in this field. Among the most significant of these works are the critical discussions of Mawlānā Muḥammad Anwar Shāh Kashmīrī in *Fayḍ al-Bārī* 'alā Ṣaḥīḥ al-Bukhārī, in which he critiques certain Wāḥḥābī doctrinal foundations within the context of his commentary on hadith. Likewise, Khalīl Aḥmad Sahāranpūrī, in his work *Al-Muḥannad* 'alā al-Mufannad, elucidates the beliefs of Deobandī scholars and responds to the accusations and criticisms raised by Salafī and Wāḥḥābī currents.

In continuation of this tradition, Mawlawī Sayyid Ḥusayn Aḥmad Madanī, in his work *Al-Shihāb al-Thāqib* 'alā al-Mustariq al-Kādhīb, devoted attention to critiquing Wāḥḥābī views and defending the doctrinal foundations of the Ahl al-Sunna. Similarly, Mawlawī 'Abd al-Raḥmān Chābahārī, in his book *Pāsukh-i 'Ulamā-yi Dīyūband biḥ Pursishhā-yi 'Ulamā-yi Ḥaramayn* (The Response of Deobandī Scholars to the Questions of the Scholars of the Two Holy Sanctuaries), sought to elucidate and defend the doctrinal positions of the Deobandīs against the criticisms raised by the scholars of Mecca and Medina. In recent years, Muḥammad Yūsuf Ḥusayn'pūr, in his work *Taḍād-i 'Aqā'id-i Ḥanafīyyat bā Wāḥḥābiyyat* (The Contradiction of Ḥanafī Beliefs with Wāḥḥābism), has undertaken a comparative examination of the doctrinal and intellectual differences between the Ḥanafī school and the Wāḥḥābī current.

Notwithstanding the value and significance of these works, an examination reveals that the majority of the aforementioned research has focused on the general critique of Wāḥḥābī foundations or the exposition of the general views of the Deobandī school. To date, no independent and methodical research has undertaken a reexamination and analysis of the theological foundations of Mawlawī Muḥammad 'Umar Sarbāzī in critiquing Wāḥḥābī beliefs. Consequently, the present research, by focusing on the works and views of Muḥammad 'Umar Sarbāzī, seeks to fill the lacuna in studies concerning the theological thought of contemporary Deobandī scholars and to elucidate his position in critiquing the Wāḥḥābī movement.

4. Findings

The findings of this research demonstrate that the theological thought of Muḥammad ʿUmar Sarbāzī rests upon three main pillars: Māturīdī theology, Ḥanafī jurisprudence, and Naqshbandī Sufism. These three components, in conjunction with one another, provide a coherent theoretical framework for the critique of Wahhābī foundations.

On the Issue of Takfīr (Excommunication): Sarbāzī, invoking the principle of "non-excommunication of the people of the qibla" (ʿadam takfīr ahl al-qibla), critiques the Wahhābī approach. He maintains that many Muslims whom the Wahhābīs accuse of polytheism are in fact monotheists (*muwaḥḥidūn*), and that merely performing acts such as intercession (*tawassul*) or visitation of graves (*ziyāra*) does not constitute grounds for their excommunication from Islam. He regards the wholesale excommunication of Muslims as contrary to the prophetic conduct (*sīra*) and a factor in the fragmentation of the Islamic community.

On the Issue of Attributive (Khabarī) Divine Attributes: Sarbāzī defends the Māturīdī position. He maintains that the literal acceptance of certain divine attributes without hermeneutical interpretation (*taʾwīl*) paves the way for anthropomorphism (*tashbīḥ*) and corporealism (*tajāsīm*). Therefore, in interpreting verses such as the "establishment" (*istiwāʾ*) upon the Throne, he emphasizes the necessity of hermeneutical interpretation and the purification (*tanzīḥ*) of the Divine Essence, and regards the Wahhābī interpretation of these verses as approximating the view of the corporealists (*mujassima*).

On the Issue of Intermediate Life (*Ḥayāt Barzakhī*) and the Hearing of the Dead (*Samāʾ al-Mawtā*): The findings indicate that Sarbāzī believes in the life of prophets and saints after death, and regards this belief as an established doctrine of the Ahl al-Sunna. He maintains that the Prophet (PBUH), after his passing, remains aware of the state of his community, receives the greetings of visitors, and seeks forgiveness for them. This foundation provides the theoretical underpinning for many other beliefs, such as intercession, prophetic intercession, and the visitation of graves.

On the Issue of Intercession (*Tawassul*): Sarbāzī accepts the legitimacy of seeking intercession through the Prophet (PBUH) and the saints of God, both during their lifetimes and after their death. He explicitly states that intercession is incompatible with monotheism (*tawḥīd*) only if one attributes independent agency to the saints; however, if they are understood as conduits of divine grace, intercession is not only permissible but affirmed by the Islamic tradition.

5. Conclusion

This research demonstrates that Muḥammad ʿUmar Sarbāzī, one of the prominent Deobandī scholars of Iran, relying upon Māturīdī foundations, Ḥanafī jurisprudence, and Naqshbandī Sufism, has presented a coherent and well-documented critique of Wahhābī thought. On issues such as takfīr, attributive divine attributes, intermediate life, intercession, seeking aid,

prophetic intercession, visitation of graves, and seeking blessings, he has deemed Wahhābī views incompatible with the authentic tradition of the Ahl al-Sunna, and by emphasizing the principle of "non-excommunication of the people of the qibla," the hermeneutical interpretation of attributive attributes, and the affirmation of the intermediate life of prophets and saints, he has defended the legitimacy of beliefs such as intercession and visitation. Sarbāzī also characterizes Wahhābism as a "belated" (khalfī) movement that, through its takfīrī approach, threatens Islamic unity. In sum, his theological thought demonstrates the capacity of the traditional Sunnī schools to respond to contemporary doctrinal challenges.

Declarations

Authors' Contributions: Data Collection: Hasan Shafi'iyān; Analysis and Validation of Data: RuhAllāh Sa'idi Fazel.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgments: The authors extend their sincere gratitude to the esteemed reviewers of the article for their examination and approval of the manuscript.

Ethical Considerations: The authors have observed all ethical principles in conducting and publishing this scientific research, and this has been confirmed by all of them.

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest: According to the authors' declaration, this article has no conflict of interest.

Generative AI and AI-Assisted Technologies Statement: The authors have not used artificial intelligence at any stage of writing this article.

انجمن کلام اسلامی حوزه

جامعه
المصطفی
العالمیه

بازخوانی اندیشه‌های کلامی محمدعمر سربازی در نقد باورهای وهابیت

حسن شفیعیان^۱، روح‌الله سعیدی فاضل^۲

۱. نویسنده مسئول، دانش‌پژوه سطح چهار رشته کلام مقارن حوزه علمیه خراسان، مشهد، ایران. رایانامه: 0922027862@miu.ac.ir

۲. استادیار گروه قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، مشهد، ایران. رایانامه: rouhollah_saeedi@miu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۲۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۲۶

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱

کلیدواژه‌ها:

وهابیت،

دیوبندیه،

اهل سنت،

محمدعمر سربازی،

پاسخ به شبهات

جریان وهابیت با برداشت‌های ظاهرگرایانه و تکفیری خود، همواره باعث ایجاد شبهات و اختلافات عقیدتی در جهان اسلام شده است. این پژوهش به بررسی مبانی کلامی محمدعمر سربازی، از عالمان برجسته دیوبندی در ایران، به‌عنوان نماینده‌ای از جریان اصلی اهل سنت، در پاسخ به این شبهات می‌پردازد. این مطالعه به روش تحلیلی-توصیفی و با استناد به آثار مکتوب سربازی و دیگر متون اصلی دیوبندی و وهابی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد سربازی با تکیه بر مبانی مکتب ماتریدی، فقه حنفی و تصوف نقشبندی، در هشت محور اصلی به نقد وهابیت پرداخته است: ۱. تکفیر: با استناد به قاعده «عدم تکفیر اهل قبله»، به‌شدت با رویکرد تکفیری وهابیت مخالفت می‌کند؛ ۲. صفات خبری: برای پرهیز از تشبیه و تجسیم، تأویل این صفات را ضروری می‌داند. برخلاف رویکرد «بی‌کیفیت» وهابیت؛ ۳. حیات برزخی: با اثبات حیات انبیاء و اولیاء در قبور و سماع موتی، مبانی عقیدتی توسل، زیارت و استغاثه را مستحکم می‌سازد؛ ۴. توسل و استغاثه: توسل به ذات پیامبر (ص) و اولیاء چه در حیات و چه پس از ممات را به شرط عدم اعتقاد به استقلال آنان، جایز می‌شمارد؛ ۵. شفاعت: شفاعت پیامبر (ص) پس از وفات برای امت را از عقاید مسلم اهل سنت می‌داند؛ ۶. زیارت قبور: «شدّ رحال» برای زیارت قبر نبی مکرم اسلام (ص) را مجاز و از مصادیق احترام به ایشان می‌شمارد؛ ۷. تبرک: تبرک جستن به آثار انبیاء و صالحان را عملی مشروع و دارای پشتوانه در سنت سلف می‌داند؛ ۸. ایمان اجداد پیامبر اکرم (ص): وی در تقابلی آشکار با آراء وهابیت و جمهور اهل سنت، اجداد نبی مکرم اسلام (ص) را موحد فطری می‌شمارد و نسبت شرک به ایشان را ثابت شده نمی‌پندارد. بنابراین مبانی کلامی محمدعمر سربازی که ریشه در سنت کهن کلامی-عرفانی اهل سنت دارد، نه تنها پاسخی مستدل و نظام‌مند به شبهات وهابیت ارائه می‌دهد، بلکه نمایانگر تقابل جدی جریان فکری دیوبندیه به‌عنوان مدافع سنت، با جریان سلفی تکفیری است.

استناد: شفیعیان، حسن؛ سعیدی فاضل، روح‌الله. (۱۴۰۵). بازخوانی اندیشه‌های کلامی محمد عمر سربازی در نقد باورهای

وهابیت. پژوهشنامه کلام، ۱۳(۱)، ۱۳۷-۱۴۲. <https://doi.org/10.22034/pke.2026.23618.2077>

© نویسنده(گان).

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

در دوران حضور پیامبر اسلام (ص)، اختلافات فکری چشمگیری در میان امت اسلامی مشاهده نمی‌شد. با این حال، پس از رحلت ایشان، با ظهور مکاتب فکری مختلف، دامنه اختلافات در میان مسلمانان گسترش یافت. در قرن هفتم هجری، با ظهور ابن تیمیه و تأسیس مکتب سلفیه توسط وی، جریان‌های فکری جدیدی در جهان اسلام پدید آمد که به تشدید اختلافات با دیگر مسلمانان انجامید. در نتیجه، علمای اهل سنت در آن دوره به مقابله با آراء وی پرداختند (عسقلانی، ۱۴۱۴، ج. ۱، ص. ۱۴۷). سلفیه، برخلاف جریان‌های اصلی اهل سنت مانند معتزله، اشاعره و ماتریدیه، فهم سلف (شامل صحابه، تابعین و اتباع) را بر دیدگاه‌های متأخران ترجیح می‌دهد و بر پایبندی به آن تأکید دارد (البوطی، بی‌تا، ص. ۹). از منظر ابن تیمیه، اصطلاح «خلف» شامل اشاعره، ماتریدیه، فلاسفه، عرفا و متکلمان می‌شود (ابن تیمیه، ۱۴۰۸، صص. ۳۶۰-۳۶۲). از مهم‌ترین ویژگی‌های فکری سلفیه، مخالفت با مباحث عقلی و کلامی، نفی تقلید از مذاهب فقهی و رد تبعیت از طرق صوفیه است (ابن تیمیه، ۱۴۰۶، ج. ۴، ص. ۲۲). در قرن دوازدهم هجری، محمد بن عبد الوهاب با همکاری محمد بن سعود (آل بوطامی، ۱۳۹۵، ص. ۲۵؛ ابن غنام، ۱۴۱۵، ص. ۸۷)، با احیای تفکرات ابن تیمیه، فرقه وهابیت را بنیان نهاد (الفقی، ۱۳۵۴ق، صص. ۴-۵). این فرقه با برداشت‌های خاص از مبانی اسلامی، به تکفیر اهل قبله پرداخت و اقدامات خشونت‌آمیزی را در تاریخ اسلام ثبت کرد (التجدی الحنبلی، ۱۴۰۳، ج. ۱، ص. ۲۱۶). تقابل فکری وهابیت با دیگر مسلمانان، به تشدید اختلافات مذهبی و گسترش شبهات دامن زد، تا جایی که شیعه و اهل سنت در سراسر جهان اسلام به پاسخ‌گویی به این شبهات پرداختند (عباس اعوان، ۱۳۹۹، صص. ۲۰۴-۵۴۱). نخستین منتقد علمی وهابیت در جهان تسنن، شیخ سلیمان بن عبد الوهاب نجدی، برادر محمد بن عبد الوهاب، با نگارش کتاب الصواعق الإلهیة فی الرد علی الوهابیة بود (کاشف الغطاء، ۱۴۱۶ق، ص. ۶۷). وهابیت به پیروان محمد بن عبد الوهاب اطلاق می‌شود (الزین، ۱۴۰۵، ص. ۲۲۸؛ صدقی الزهاوی، ۱۳۲۳ق، ص. ۱۷). آنان ادعای پیروی از سلف را دارند، درحالی‌که بسیاری از تفکراتشان با آموزه‌های سلف همخوانی ندارد. پیروان این فرقه بر این باورند که مفهوم توحید در میان مسلمانان با شرک آمیخته شده و خود را پرچمدار توحید در جهان اسلام می‌دانند (أسود، ۱۴۲۹، ص. ۳۴۲). وهابیت، با پیروی از مکتب فکری ابن تیمیه، پیروی از مکاتب کلامی مانند ماتریدیه و اشاعره را حرام می‌شمارد و پیروان این مکاتب را عامل خرافه‌پرستی و انحراف می‌داند (سلفی افغانی، ۱۴۱۹، ج. ۱، ص. ۳۵۹). همچنین، به دلیل گرایش به ظاهرگرایی، از تأویل آیات قرآن پرهیز می‌کنند و تأویل‌کنندگان را گمراه می‌دانند (بن باز، ۱۴۲۰، ج. ۲، ص. ۹۸). برخلاف اکثر مسلمانان، وهابیت ارتباط انسان‌ها با انبیاء پس از وفات آنان (بن باز، ۱۴۲۰، ج. ۱، ص. ۴۰۸)، سماع موتی (بن باز، ۱۴۲۰، ج. ۸، ص. ۳۳۹)، زیارت قبور و شدّ رجال (بن باز، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۳۴۲)، توسل (بن باز، ۱۴۱۰، ص. ۲)، استغاثه (ابن عبد الوهاب، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۴۷؛ بن باز، ۱۴۲۰، ج. ۲، ص. ۳۸۸؛ العثیمین، بی‌تا، ص. ۱۷)، شفاعت (بن باز، بی‌تا، ج. ۲، ص. ۱۰۶) و تبرک به آثار انبیاء و اولیاء (ابن عبد الوهاب، ۱۴۲۹، ص. ۴۸؛ آل‌شیخ، ۱۳۷۷، ص. ۱۳۳؛ بن باز، ۱۴۲۰، ص. ۳۳۰) را شرک و

بدعت می‌پندارند. شبهات وهابیت تنها به مسائل کلامی محدود نمی‌شود، بلکه به حوزه‌های فقهی و اخلاقی نیز تسری یافته است. آنان تقلید از مذاهب فقهی را بدعت می‌دانند و مقلدان را گمراه و جاهل می‌خوانند (ابن عبدالوهاب، بی‌تا، ص. ۳۳۶؛ العاصمی النجدی الحنبلی، ۱۴۱۷، ج. ۲، ص. ۵۹؛ العثیمین، ۱۴۱۳، ج. ۳، ص. ۵۹). همچنین، تبعیت از طریقت‌های صوفیه را ناصواب دانسته و پیروی از سلاسل تصوف را انحراف می‌دانند (بن‌باز، ۱۴۲۰، ج. ۹، ص. ۴۵۷). وهابیت به دلیل تقابل با دیگر مسلمانان، به تکفیر اهل قبله پرداخته و آنان را خارج از دایره اسلام می‌شمارند (ابن جبرین، بی‌تا، ص. ۳۹؛ العاصمی النجدی الحنبلی، ۱۴۱۷، ج. ۳، صص. ۲۱۰-۲۱۱؛ سلفی افغانی، ۱۴۱۹، ج. ۱، ص. ۴۳۳).

با توجه به مبانی فکری وهابیت، نه تنها شیعیان، بلکه پیروان مکاتب اشاعره (دحلان، ۱۴۲۴، ص. ۱۲۷؛ نبهانی، ۱۴۲۸، ص. ۱۳۱؛ صدقی الزهاوی، ۱۳۲۳، ص. ۱۷؛ سمودی، بی‌تا، ص. ۴۷) و ماتریدیه (ابن عابدین، ۱۴۲۱، ج. ۶، ص. ۴۱۳؛ قادری حنفی، ۱۴۳۰، صص. ۴۲-۴۳؛ سرهندی حنفی، ۱۳۶۰، ص. ۵؛ قادری حنفی، ۱۹۷۹، ص. ۲) به مقابله با این جریان پرداختند. در این میان، دیوبندیه به عنوان یکی از جریان‌های فعال در مخالفت با وهابیت شناخته می‌شود (کشمیری، ۱۴۲۶، ج. ۱، ص. ۱۷۰؛ سهارنپوری، ۱۳۹۴، صص. ۴۷-۵۱؛ مدنی، بی‌تا، صص. ۹۲-۹۵؛ عثمانی، ۱۴۱۵، ج. ۱۰، صص. ۵۰۷-۵۰۸؛ لهنکوی هندی، ۲۰۰۰، ص. ۲۳؛ سربازی، ۱۳۹۴، صص. ۱۰-۱۱ و ۲۵-۲۶). دیوبندیه به عنوان یکی از گرایش‌های درونی مکتب ماتریدی، خاستگاه فکری خود را در شبه‌قاره هند دارد (فرمانیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۷۱؛ سربازی، ۱۳۹۴، ص. ۱۸). پس از تسلط استعمار انگلیس بر هند و تضعیف فعالیت‌های اسلامی، علما به مبارزه فرهنگی روی آوردند. در این راستا، افرادی مانند محمد قاسم نانوتوی و رشید احمد گنگوھی، «دارالعلوم دیوبند» را در سال ۱۲۸۳ قمری تأسیس کردند (خامنه‌ای، ۱۳۴۷، ص. ۴۴). پیروان دیوبند در مباحث کلامی عمدتاً از مکتب ماتریدی و گاهی از مکتب اشعری پیروی می‌کنند (قاسمی، ۱۴۳۰، ص. ۲۴۱؛ سهارنپوری، ۱۳۹۴، صص. ۲۸-۲۹؛ قاسمی، ۱۳۹۱، ص. ۲۶۱) و اختلافات این دو مکتب را جزئی می‌دانند (قاسمی، ۱۳۹۱، ص. ۲۳۷؛ صواتی دیوبندی، ۱۴۳۷، ج. ۱، ص. ۴۸). در حوزه فقه، تقلید از مذهب حنفی را واجب می‌شمرند (قاسمی، ۱۴۳۰، صص. ۲۴۱-۲۴۳) و پیروی از یکی از سلاسل صوفیه مانند نقشبندیه، قادریه، سهروردیه و چشته را بخشی جدایی‌ناپذیر از اندیشه خود معرفی می‌کنند (قاسمی، ۱۴۳۰، صص. ۲۴۱-۲۴۴؛ سهارنپوری، ۱۳۹۴، صص. ۲۸-۲۹). دیوبندیان، اندیشه‌های خود را مرهون شیخ احمد سرهندی و شاه ولی الله دهلوی می‌دانند و این دو را سرچشمه بسیاری از جهت‌گیری‌های اعتقادی، سیاسی و اخلاقی خود قلمداد می‌کنند (ندوی، ۱۴۲۷، ص. ۳۰). در میان دیوبندیان، دو گرایش «حیاتی» و «مماتی» وجود دارد. دیوبندیان حیاتی معتقدند پیامبر اکرم و دیگر انبیاء در قبورشان زنده‌اند و صدای زندگان را می‌شنوند. بر این اساس، به توسل، زیارت، سماع موتی، شفاعت و نذر اعتقاد راسخ دارند (سهارنپوری، ۱۳۹۴، صص. ۳۷-۳۹). در مقابل، دیوبندیان مماتی، همانند وهابیت، منکر حیات برزخی انبیاء و اولیاء هستند (غلام‌الله خان، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۲۷؛ سیدزاده، بی‌تا، ص. ۱۵). این گرایش، به دلیل اشتراکات فکری با وهابیت، گاهی مورد انتقاد دیوبندیان حیاتی قرار گرفته است (دار الافتاء جامعه العلوم الإسلامیه بنوری، شماره فتوا ۱۴۳۹۰۸۲۰۰۷۳۲). با این حال، سلفیه نگاهی خصمانه به علم

کلام، تقلید از مذاهب فقهی و طریقت‌های تصوف دارد، درحالی‌که این موارد از مؤلفه‌های اصلی اندیشه دیوبندیه محسوب می‌شوند. همچنین، بزرگان دیوبند، مانند محمدانور شاه کشمیری (کشمیری، ۱۴۲۶، ج. ۱، ص. ۱۷۰)، خلیل احمد سهارنبوری (سهارنبوری، ۱۳۹۴، صص. ۴۷-۵۱)، سیدحسین احمد مدنی (مدنی، بی‌تا، صص. ۹۲-۹۵)، عبدالرحمن چابهار (سربازی، ۱۳۹۴، صص. ۱۰-۱۱ و ۲۵-۲۶)، محمدیوسف حسین‌پور (حسین‌پور، ۱۳۸۹، صص. ۱۳۶-۱۴۰) و محمدعمر سربازی (سربازی، ۱۳۹۳، ج. ۲، صص. ۲۶۴-۲۶۶)، همواره در نقد وهابیت فعال بوده‌اند. به دلیل این مخالفت‌ها، حتی برخی سلفیان اذعان دارند که دیوبندیه از دیرباز از مخالفان سرسخت وهابیت در شبه‌قاره بوده است (ابن‌عبدالجلیل، ۱۴۲۱، ص. ۱۳). این مقاله به بررسی مبانی کلامی محمدعمر سربازی، از عالمان دیوبند معاصر در ایران، در پاسخ به شبهات وهابیت می‌پردازد. بررسی مبانی فقهی وی در این زمینه، مجال دیگری را می‌طلبد.

معرفی محمدعمر سربازی

محمدعمر سربازی ملازهی نقشبندی مجددی (۱۳۱۵-۱۳۸۵) در روستای «آنزاء» از توابع منطقه سرباز در بلوچستان ایران متولد شد. وی خود را از سادات و از نسل امام حسن عسکری (ع) می‌دانست (سربازی، ۱۳۸۲، ج. ۳، ص. ۱۴۰). پس از فراگیری تحصیلات مقدماتی، برای ادامه تحصیل به کشورهای پاکستان و افغانستان سفر کرد و از محضر استادان برجسته دیوبندیه، از جمله شاه عطاءالله بخاری، احمدعلی لاهوری، عبدالله درخواستی، محمدیوسف بنوری، مفتی محمدشفیع عثمانی و عبدالغنی جاجروی بهره برد (مرجانی، ۱۳۸۶، صص. ۲۹-۳۰، ۲۵). پس از بازگشت به ایران، وی «مدرسه علمیه کوهون» را در منطقه پادیک تأسیس کرد. از دیگر فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی او می‌توان به تأسیس مدرسه عزیزیه دیکور در آنزاء (مرجانی، ۱۳۸۶، صص. ۲۹-۳۰، ۲۶)، مدیریت مدرسه منبع‌العلوم کوهون، تأسیس «جمعیت وحدت اسلامی» (قاضی، ۱۳۸۰، ج. ۷، ص. ۵۲) و پایه‌گذاری جماعت تبلیغ در منطقه اشاره کرد (نتهانی، بی‌تا، صص. ۲۱-۲۲).

سربازی باورها و نسب خویش را این‌گونه توصیف می‌کند: «دیناً مسلمانم، ملتاً ابراهیمی‌ام، شعاراً سنی‌ام و پیرو ماتریدیه، نصباً حنفی‌ام و مشرباً مجددی نقشبندی هستم و مسلکاً دیوبندی‌ام و وطناً سربازی‌ام و انزائی و اقامتاً کوهونی خدا آبادیم، نسباً حسنی و حسینی‌ام، اعتماداً علی اقوال و مکاتیب اجدادی» (سربازی، ۱۳۹۵، ص. ۳۲). او از جمله شخصیت‌های علمی تأثیرگذار در میان اهل سنت ایران، به‌ویژه دیوبندیان، به شمار می‌آید و با القابی چون «قطب‌الاقطاب»، «قطب‌الارشاد»، «عارف زمان»، «مجدد قرن چهاردهم» و «شیخ‌التفسیر و الحدیث» شناخته می‌شود (نتهانی، بی‌تا، ص. ۲۱).

یکی از شاخصه‌های بارز اندیشه سربازی، نقد جدی جریان وهابیت است. او در آثار متعددی همچون «فتاوی منبع‌العلوم کوهون»، «ارماغان کوهون»، «مجالس قطب‌الارشاد»، «پرسش و پاسخ‌های ارزشمند برای جوانان ارجمند»، «صدای فطرت»، «تجلیات سربازی» و «وصیت‌نامه عمری» به نقد وهابیت پرداخته است. شایان ذکر است که برخی، دیدگاه‌های وی را صرفاً محدود به کتاب شمشیر بران بر اشراک و بدعات دوران می‌دانند، درحالی‌که این اثر در سال ۱۳۵۷ش در نقد فرقه بریلویه نگاشته شده است (سربازی، بی‌تا،

ص. ۲۶۳). سربازی وهابیت را پیروان محمد بن عبدالوهاب می‌شناسد (سربازی، ۱۳۸۹، ص. ۲۹) و برخلاف ادعای آنان مبنی بر تبعیت از سلف، آنان را نه سلفی، که «خلفی» می‌داند و معتقد است که وهابیت با ابزار فریب، خود را سلفی معرفی می‌کند (سربازی، ۱۳۹۳، ج. ۲، صص. ۲۶۴-۲۶۶). به باور او، جنایات وهابیت، از جمله حمله به حرمین شریفین، محاصره طائف، کشتار هزاران نفر و محاصره جده، در تاریخ اسلام بی‌سابقه بوده است (سربازی، ۱۳۸۹، ص. ۳۰). وی برای وهابیت ویژگی‌های متعددی برمی‌شمارد، از جمله: فرقه‌ای انحرافی (سربازی، ۱۳۹۴، ج. ۱، ص. ۲۴۹)، مخالف سیره خلفا و صحابه (سربازی، ۱۳۸۹، صص. ۲۷-۲۸)، اهل زین و بدعت (سربازی، ۱۳۹۵، ص. ۱۳)، عامل انحراف مسلمانان (سربازی، بی‌تا، صص. ۴۵-۴۶) و معتقد به تجسیم (سربازی، ۱۳۸۹، صص. ۲۷-۲۸).

پاسخ به شبهات وهابیت و مبانی کلامی محمدعمر سربازی

۱. تکفیر اهل قبله

تکفیر اهل قبله از مهم‌ترین شاخصه‌های فکری سلفیه و وهابیت به شمار می‌رود. با بررسی آراء ابن تیمیه به عنوان نظریه‌پرداز اصلی سلفیه، مشاهده می‌شود که در مسئله تکفیر تفاوت بنیادینی با وهابیت دارد. درحالی که وهابیت به «تکفیر معین» اهل قبله می‌پردازد، ابن تیمیه عمدتاً به «تکفیر مطلق» نظر داشته و معتقد بوده که تکفیر اهل قبله بدعت است (ابن تیمیه حرانی، ۱۴۱۶، ج. ۷، صص. ۶۸۴-۶۸۵).

ابن تیمیه کفر را به دو قسم مطلق و معین تقسیم می‌کند (ابن تیمیه حرانی، ۱۴۱۶، ج. ۱۲، ص. ۴۸۷). از دیدگاه وی، تکفیر معین مشروط به شرایطی است؛ از جمله اینکه شخص قصد معنای کفرآمیز داشته باشد و درباره آن مسئله، اتمام حجت شده باشد (ابن تیمیه حرانی، ۱۴۱۶، ج. ۵، ص. ۳۰۶). همچنین، عواملی همچون خطا (ابن تیمیه حرانی، ۱۴۱۶، ج. ۳۵، ص. ۳۸۲)، اکراه (مشعبی، ۱۴۱۸، ص. ۲۲۹)، جهل (ابن تیمیه حرانی، ۱۴۱۶، ج. ۷، ص. ۲۳۷) و تأویل (ابن تیمیه حرانی، ۱۴۱۶، ج. ۲، ص. ۱۸۰) از موانع تکفیر معین محسوب می‌شوند. ذهبی نقل می‌کند که ابن تیمیه در اواخر عمر خود تصریح کرده که هیچ یک از اهل قبله را تکفیر نمی‌کند: «شیخ ما ابن تیمیه در اواخر عمر می‌گفت: من هیچ کس از این امت را تکفیر نمی‌کنم؛ چراکه پیامبر فرموده است: هر کس بر وضو گرفتن مداومت داشته باشد مسلمان است. پس هر که نماز بخواند و وضو بگیرد، مسلمان است» (ذهبی، ۱۴۰۵، ج. ۱۵، ص. ۸۸). در مقابل، وهابیت به صورت مشخص پیروان مذاهب اسلامی، از جمله شیعیان (ابن جبرین، بی‌تا، ص. ۳۹؛ اللجنة الدائمة للبحوث العلمیة والإفتاء، ۱۴۲۶، ج. ۳، ص. ۳۷۳)، اشاعره (العاصمی النجدی الحنبلی، ۱۴۱۷، ج. ۳، صص. ۲۱۰-۲۱۱؛ مرضی الغامدی، ۱۴۳۴، ص. ۴۱۶) و ماتریدییه (سلفی افغانی، ۱۴۱۹، ج. ۱، ص. ۳۵۹) را تکفیر می‌کنند. از جمله صفاتی که برای محمد بن عبدالوهاب توسط هم‌فکرانش برشمرده‌اند، تکفیر همه مسلمانان و حتی مردم روی زمین و دیگری ریختن خون مردم بی‌گناه بود (قنوجی بخاری، ۱۹۷۸، ج. ۳، ص. ۱۹۵). از منظر وهابیت به‌دلیلی که اکثر مسلمانان دچار شرک هستند (بن‌باز، ۱۴۲۰، ج. ۱، ص. ۱۶) از ملت اسلام خارج شده‌اند (باشمیل، ۱۴۰۶، ص. ۵). وهابیت برخلاف پیروان دیگر مذاهب، تنها شهادتین را معیار تحقق اسلام نمی‌داند بلکه

علاوه بر آن، انجام فرائض را برای ورود به اسلام لازم می‌دانند (ابن‌فوزان، ۱۴۲۷، ص. ۲۳۲). از نظر آنان، افرادی در جامعه اسلامی زندگی می‌کنند اما به دلیل وجود اعمالی مثل استغاثه، نذر و... صرفاً شهادت آن‌ها به دلیل نقص در ایمان مفید نخواهد بود (اثری، ۱۴۲۴، ص. ۲۴۵). از منظر وهابیت، اگر فرد مسلمان برخی رفتارهایی که با اسلام در تعارض است را مرتکب شود، فرد کافر شده ولو سبب انکار شهادتین نشود (بن‌باز، بی‌تا، ج. ۶، ص. ۵۵). وهابیت، مبانی کفر را در ده مورد مشخص خلاصه نموده که از آن‌ها با عنوان «نواقض اسلام» یاد می‌شود. این موارد عبارت‌اند از: ۱. شرک ورزیدن به خداوند؛ ۲. قرار دادن واسطه میان خود و خدا؛ ۳. عدم تکفیر مشرکان؛ ۴. برتر شمردن تعالیم دیگران نسبت به تعالیم پیامبر اسلام؛ ۵. داشتن کینه و بیزاری نسبت به آموزه‌های پیامبر اکرم؛ ۶. استهزاء و تمسخر معارف دینی؛ ۷. پرداختن به سحر و جادوگری؛ ۸. دوستی و همکاری با مشرکان علیه مسلمانان؛ ۹. باور به اختیار انسان در خروج از اسلام؛ ۱۰. رویگردانی از دین الهی به گونه‌ای که فرد در جهت فراگیری و ترویج معارف دینی تلاش نکند (ابن‌عبدالوهاب، بی‌تا، ص. ۳۸۵).

در مقایسه با این رویکرد، علما و بزرگان فکری دیوبند در مسئله تکفیر مسلمانان رویکرد محتاطانه‌ای داشته‌اند (دهلوی، بی‌تا، صص. ۱۷۴-۱۷۵؛ گنگوهی، بی‌تا، صص. ۲۲۱-۲۲۳؛ سهارنیوری، ۱۳۹۴، ص. ۵۱؛ تهانوی، بی‌تا، ص. ۲۰؛ مدنی، بی‌تا، صص. ۴۲-۴۴؛ کاندهلوی، ۱۳۸۹، ج. ۴، صص. ۹۳-۱۰۷؛ کشمیری، بی‌تا، ج. ۳، ص. ۳۹۹). آنان بر این باورند که تا زمانی که کفر فردی به صورت قطعی اثبات نشود، نمی‌توان او را متهم به شرک یا کفر نمود (قرشی، بی‌تا، صص. ۲۵۶-۲۵۷). رشید احمد گنگوهی در تعریف اهل قبله می‌نویسد: «اهل قبله به کسانی اطلاق می‌شود که ضروریات دین را بپذیرند؛ مانند معاد جسمانی و علم الهی به همه چیز. بنابراین اگر شخصی حتی یکی از ضروریات دین را انکار کند، از اهل قبله محسوب نمی‌شود، هرچند در تمام عمر خود به عبادت خداوند مشغول بوده باشد» (لدهیانوی، ۱۳۹۹، ج. ۱، صص. ۷۱-۷۲). محمدعمر سربازی در مقاله‌ای با عنوان «تعریف ایمان-کفر-ارتداد و ضابطه تکفیر» که در مجموعه مقالات دومین همایش علمی-تحقیقی وحدت منتشر شده، تصریح می‌کند: «یکی از قواعد مورد اعتقاد اهل سنت، عدم جواز تکفیر اهل قبله است: «و من قواعد اهل السنه و الجماعة أن لا نکفر اهل القبله بذنب». در روایات متعدد به این اصل اشاره شده است؛ از جمله رسول خدا فرموده‌اند: «ثلاث من اصل الايمان، الکف عن قال لاله الا الله و لا تکفر و لا تخرجه من الاسلام بعمل». یعنی سه چیز از ارکان ایمان است: خودداری از کشتن کسی که شهادت به توحید دهد؛ چنین فردی تکفیر نمی‌شود و به سبب گناه از اسلام خارج نمی‌گردد». وی در ادامه می‌افزاید: «مراد از اهل قبله، کسانی هستند که به ضروریات دین معتقد بوده و به روز قیامت و خداوند بزرگ ایمان داشته باشند» (سربازی، ۱۳۷۷، صص. ۳۱-۳۴). سربازی در نهایت ضابطه تکفیر را این‌گونه بیان می‌کند: «تا زمانی که در گفتار یا رفتار مسلمانی احتمال تأویل وجود دارد، یا میان فقها و مجتهدان حتی کوچک‌ترین اختلاف‌نظری در آن مسئله دیده می‌شود، و از سوی دیگر ضروریات دین انکار نگردد، قطعاً آن فرد مسلمان است و نباید او را کافر خواند» (سربازی، ۱۳۷۷، ص. ۳۵).

۲. تأویل صفات خبری

مسئله تشبیه، تجسیم و جسمانیت خداوند متعال از دیرباز از مباحث چالش برانگیز در کلام اسلامی بوده که متکلمان شیعه و اهل سنت به طور گسترده به آن پرداخته‌اند. هر دو گروه با استناد به ادله نقلی و عقلی، قائل به تنزیه مطلق خداوند بوده و هرگونه شباهت یا جسمانیت را برای ذات الهی نفی می‌کنند (کلینی، ۱۳۶۲، ج. ۱، ص. ۱۰۴؛ ابن بابویه قمی، ۱۳۹۸، ص. ۹۷؛ کراجکی، ۱۴۱۰، ج. ۲، ص. ۳۷؛ ماتریدی، بی‌تا، ص. ۳۸؛ هروی قاری، ۱۴۰۴، صص. ۴۸-۴۹؛ قرطبی، ۱۳۸۴، ج. ۴، ص. ۱۴).

در این میان، مکاتب کلامی اهل سنت رویکردهای متفاوتی در برابر صفات خبری (مانند استواء بر عرش) در پیش گرفته‌اند. مکتب ماتریدی به پذیرش اصل صفات، برای پرهیز از افتادن در ورطه تشبیه و تجسیم، به «تأویل» این صفات روی آورده است (ماتریدی، بی‌تا، ص. ۹۳). در مقابل، اشاعره (اشعری، ۱۴۱۱، صص. ۳۵-۳۶)، سلفیه (ابن تیمیّه حرانی، ۱۴۱۶، ج. ۶، ص. ۲۱۰) و وهابیت (بن باز، ۱۴۲۰، ج. ۲، ص. ۹۸) اگرچه ظاهراً تشبیه و تجسیم را نمی‌پذیرند، اما با پذیرش اصل صفات خبری بدون کیفیت، راهی برای تأویل باقی نمی‌گذارند و آن را نامشروع می‌دانند.

دیونیدیه نیز همچون دیگر مذاهب اهل سنت، قائل به تنزیه خداوند است و اعتقاد به تجسیم را شرک می‌داند. با این حال، در مسئله تأویل صفات خبری، دیدگاه یکسانی در میان آنان وجود ندارد و آرای متنوع در این زمینه قابل مشاهده است. محمدعمر سربازی با نقد دیدگاه سلفیان معاصر در باب صفات خبری، عقیده «استواء و استقرار خدا بر عرش» را مختص سلفیان امروزی دانسته و سلف صالح را از چنین باوری مبرا می‌داند. به باور وی، تنها مشبهه و مجسمه چنین دیدگاهی دارند. او می‌نویسد: «اهل سنت معتقدند که الله تعالی فوق عرش است، بدون شک؛ اما نه مستقر بر عرش است و نه متمکن بر سطح آن، بلکه بدون هرگونه کم و کیف» (سربازی، ۱۳۸۹، صص. ۳۱-۳۲).

سربازی در تفسیر آیه «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» (طه: ۵) به نقد وهابیت پرداخته و معتقد است سلفیان مدعی، در واقع «خلفی» هستند؛ چراکه ذات مقدس خداوند را مستقر در عرش می‌پندارند که این باور، همان عقیده مجسمه و مشبهه است و هیچ ارتباطی با عقاید اصیل اهل سنت ندارد (سربازی، ۱۳۸۵، ج. ۲، صص. ۱۸۹-۱۹۱). وی با استناد به دلایل قرآنی و روایی، اثبات مکان و جسم برای خداوند را محال می‌داند و بر این اساس تأکید می‌کند که برخی آیات قرآن - از جمله آیه فوق - باید تأویل شوند تا با دیگر آیات قرآن که بر تنزیه دلالت دارند، تعارضی پیدا نکنند (سربازی، ۱۳۸۹ الف، ج. ۹، ص. ۳۲۷).

۳. سماع موتی و حیات النبی

مسئله سماع موتی (شنیدن مردگان) و حیات انبیاء و اولیاء در قبور، از مباحث مرتبط با حیات برزخی در منابع اسلامی است. از دیدگاه اکثر مسلمانان، مردگان در عالم برزخ با دنیا در ارتباط بوده و قادر به شنیدن صدای زندگان هستند. در مقابل، وهابیت معتقد است با وقوع مرگ، ارتباط متوفی با دنیا کاملاً قطع می‌شود و شنیدن صدای زندگان برای مردگان امکان‌پذیر نیست (اللجنة الدائمة للبحوث العلمیة والإفتاء، ۱۴۲۶، ج. ۹).

ص. ۸۲). پیروان محمد بن عبدالوهاب، برخلاف دیگر مسلمانان، منکر ارتباط انسان‌ها با انبیاء و اولیاء در عالم برزخ هستند و معتقدند به دلیل وفات ایشان، ارتباطشان با دنیا قطع شده و از احوالات عالم ماده بی‌اطلاع هستند. بر پایه این اعتقاد، هرگونه توسل، زیارت و استعانت به پیامبر (ص) و دیگر اولیاء را انکار می‌کنند (بن‌باز، ۱۴۲۰، ج. ۱، ص. ۴۰۸، ج. ۲، ص. ۷۶۸).

اگرچه برخی از مسلمانان حیات برزخی را منحصر به شهدا می‌دانند، اما اکثر علمای دیوبند معتقدند اجماع امت اسلامی بر حیات پیامبر (ص) در قبر وجود دارد و این حیات نه تنها برای انبیاء و اولیاء، بلکه برای شهدا نیز ثابت است (لدهیانوی، ۱۳۹۹، ج. ۱، ص. ۱۱۴). مفتی محمدشفیع عثمانی و مفتی سید عبدالشکور ترمذی بر این باورند که صرف اعتقاد به حیات انبیاء، به‌ویژه حیات پیامبر (ص) در قبر مطهرشان، موجب نجات خواهد بود (ترمذی، ۲۰۰۳، ص. ۹۰). از منظر دیوبندیان، اکثر اهل سنت قائل به سماع پیامبر (ص) هستند و این مسئله از طریق روایات صحیح قابل اثبات است (نعمانی، ۱۳۸۵، ج. ۲، ص. ۵۹۳). اثبات حیات النبی و حیات برزخی انبیاء و اولیاء، از سوابق علمی بزرگان دیوبند محسوب شده و آنان تألیفات متعددی در این زمینه ارائه کرده‌اند (گهمن، ۲۰۱۴، صص. ۴۳۲-۴۳۴).

محمدعمر سربازی حیات برزخی را برای شهدا، انبیاء و اولیاء ثابت می‌داند (سربازی، ۱۳۸۷، ج. ۳، ص. ۵۱۴) و حتی معتقد است حیات انبیاء، به‌ویژه پیامبر اسلام (ص) در قبور، از حیات شهدا قوی‌تر است (سربازی، ۱۳۸۷، ج. ۳، ص. ۵۱۹). وی احادیث مربوط به سماع موتی و حیات النبی را متواتر می‌داند (سربازی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۴۰۳). سربازی به پیروی از پیشینیان فکری خود معتقد است رسول خدا (ص) پس از وفات نیز برای امت استغفار می‌کند، سخنان زائران را می‌شنود و به آنان پاسخ می‌دهد (سربازی، ۱۳۸۸، ج. ۷، ص. ۲۵۶). وی در تفسیر تبیین الفرقان می‌نویسد:

درست است که اکنون رسول‌الله از دنیا رفته و ما ظاهراً او را نمی‌بینیم، اما عقیده اهل سنت و جماعت بر این است که پیامبر در قبر زنده است و اگر بخواهد، همانند زندگان عبادت می‌کند؛ بلکه حیات برزخی او به مراتب کامل‌تر از حیات دنیوی ماست. (سربازی، ۱۳۸۳، ج. ۱۰، ص. ۴۲۱)

وی در ادامه درباره حیات النبی و شفاعت پس از وفات می‌افزاید:

طبق عقیده اهل سنت و جماعت، پیامبران در قبور خویش زنده هستند و زائران را می‌بینند و سخنان آنان را می‌شنوند. لذا اگر کسی نزد روضه مطهر آن حضرت بگوید: «برای من نزد خداوند متعال مغفرت بخواه و شفاعت کن»، پیامبر در حق او شفاعت می‌نماید و شفاعتش مورد اجابت قرار می‌گیرد. این بشارت پس از مرگ رسول‌الله نیز پابرجاست. (سربازی، ۱۳۸۸، ج. ۷، ص. ۲۵۶)

از دیدگاه سربازی، انبیاء و اولیاء - چه در حیات و چه پس از ممات - حق تصرف در عالم دنیا را دارند، مشروط بر آنکه این تصرف به اذن پروردگار باشد، نه به صورت مستقل. وی می‌نویسد:

معتقد بودن به اینکه اگر خداوند متعال به ولیّی - که زنده است - الهام کند، ممکن است تصرفاتی داشته باشد، جایز است. همچنین اگر معتقد باشیم که ولیّی - که مرده است - اگر خداوند به واسطهٔ فرشتگان به او اطلاع دهد که شخصی دچار مشکل شده، اجازه دارد برای رفع مشکل او دعا کند، به شرطی که باور داشته باشیم که او بدون اذن پروردگار نمی‌تواند تصرفی داشته باشد، این اعتقاد نیز جایز است. (سربازی، ۱۳۹۴، ج. ۱، ص. ۲۸۹)

۴. توسل

توسل از دیگر مسائل اختلافی میان شیعه و اهل سنت با وهابیت به شمار می‌رود. شایان ذکر است توسل دارای اقسام متعددی است که برخی از آن‌ها نزد تمام مسلمانان، از جمله وهابیت، مشروع و جایز شمرده می‌شود؛ از جمله: توسل به اسما و صفات الهی (بن‌باز، ۱۴۲۰، ج. ۱، ص. ۴۴۱؛ سلفی افغانی، ۱۴۱۶، ج. ۳، ص. ۱۴۶۱)، توسل به اعمال صالحان (بن‌باز، ۱۴۲۰، ج. ۴، ص. ۳۱۱؛ عثمانی، ۱۴۲۶، ج. ۵، ص. ۴۷۳)، توسل به دعای پیامبر یا ولی خدا در حال حیات (العثیمین، ۱۴۱۳، ج. ۲، ص. ۳۵۳؛ عثمانی، ۱۴۲۶، ج. ۵، ص. ۳۱۶) و توسل به محبت انبیاء، نبی مکرم اسلام و اولیاء الهی (العثیمین، ۱۴۲۶، ج. ۲، ص. ۳۴۰؛ عثمانی، ۱۴۲۶، ج. ۵، ص. ۳۱۶؛ قنبرزهی، ۱۳۸۷، ج. ۳، ص. ۲۸۸).

در مقابل این اقسام، همهٔ مسلمانان دو نوع توسل را حرام و غیرمشروع می‌دانند: توسل به طاغوت و بت‌ها، و توسل به انبیاء و اولیاء در صورتی که آنان را مستقل از اذن الهی در استجاب و تأثیر بدانند (العثیمین، ۱۴۲۶، ج. ۲، ص. ۳۴۰؛ عثمانی، ۱۳۸۳، ج. ۱، ص. ۹۹). با این حال، دربارهٔ مواردی چون توسل به ذات پیامبر و صالحان، توسل به دعای پیامبر یا اولیاء پس از وفات، توسل به جاه و مقام پیامبر، توسل به حق نبی یا ولی، و توسل به برکت نبی یا ولی، میان مسلمانان - از جمله دیوبندیان و وهابیت - اختلاف نظر وجود دارد.

آیات متعددی از قرآن کریم دلالت بر مشروعیت توسل دارد؛ آیاتی مثل سورة بقره آیه ۸۹ (سربازی، ۱۳۸۵، ج. ۱، صص. ۱۶۲ و ۱۶۶)، سورة مائده آیه ۳۵ (سربازی، ۱۳۸۳، ج. ۸، ص. ۱۵۰)، سورة منافقون آیات ۵ و ۶ (عثمانی، ۱۳۸۳، ج. ۱۴، ص. ۲۵) و سورة نساء آیه ۶۴ (نسفی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۳۷۰؛ هروی قاری، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۷۲۱). برخلاف وهابیت، محمدعمر سربازی به اثبات مشروعیت توسل می‌پردازد. وی پس از بیان نکات تفسیری آیه ۶۴ سورة نساء، ادلهٔ خود را در جهت دلالت این آیه بر جواز توسل چنین بیان می‌کند:

طبق عقیدهٔ اهل سنت و جماعت، پیامبران در قبور خویش زنده هستند و زائران را می‌بینند و سخنانشان را می‌شنوند. لذا اگر کسی نزد روضهٔ مطهر آن حضرت چنین بگوید: «برای من در نزد خداوند متعال مغفرت بخواه و شفاعت کن»، پیامبر در حق او به بارگاه خداوند متعال شفاعت می‌نماید و شفاعت آن حضرت مورد اجابت قرار می‌گیرد. پس این بشارت پس از مرگ رسول‌الله نیز وجود دارد. ضمناً علما می‌گویند: اگر این آیه را بخوانیم و به دنبال آن طلب بخشش نماییم، صددرصد استغفار ما قبول خواهد شد... پس آن حضرت در روضهٔ مطهرش زنده است و گاهی پاسخ سلام زائران را به صورت خرق عادت می‌دهد و این مسئله

عجیب نیست و از علما و اولیای بسیاری این فضیلت ثابت شده است. (سربازی، ۱۳۸۸،

ج. ۷، صص. ۲۵۳-۲۵۸)

از دیگر ادله اثبات توسل نزد مسلمانان، توسل خلیفه دوم به عباس، عموی پیامبر، است (بخاری، ۱۳۸۹، ج. ۱۰۱۰ و ۳۷۱۰). متأسفانه وهابیت دلالت این حدیث بر جواز توسل را مورد خدشه قرار داده و مشروعیت توسل را از این طریق نمی‌پذیرد. محمدعمر سربازی در پاسخ به این شبهه می‌نویسد:

گروهی از حدیث حضرت عمر که به حضرت عباس استسقی کردند، استدلال می‌کنند که اگر توسل به مرده جایز می‌بود، چرا حضرت عمر به ذات گرامی آن حضرت استسقی نکرد؟ ایشان در مغالطه هستند؛ چراکه هدف حضرت عمر از این حدیث این بود که مردم را متوجه سازد که توسل به نبی دو صورت دارد: یکی بلاواسطه به ذات گرامی خود ایشان، و دوم توسل به قرابت حسی یا قرابت معنوی آن حضرت، مثل حضرت عباس که قرابت حسی داشت، و دیگر کاملان و صالحان امت که قرابت معنوی با او دارند؛ نه به این معنا که وجود مقدس ایشان پس از وفات، مورد توسل قرار نمی‌گیرد. (سربازی، ۱۳۸۱، ص. ۳۴؛ سربازی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۱۶۹)

همچنین، سربازی در اثبات توسل به روایت توسل شافعی به قبر ابوحنیفه استناد می‌کند (سربازی، ۱۳۸۱، صص. ۳۲-۳۳؛ سربازی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۱۶۸). از نظر سربازی، خداوند انسان‌ها را به دو دسته تقسیم کرده است: ۱. دسته نخست، کسانی که در درگاه خداوند متعال صاحب جلال و قرب هستند و به دلیل جایگاه والای خود، هرچه بخواهند، خداوند حاجاتشان را برآورده می‌کند.

۲. دسته دوم، که اکثریت مردم را شامل می‌شوند، باید برای رسیدن به مقصود، از محضر خداوند متعال طلب حاجت کنند. از این رو، انسان‌ها برای کسب حوائج خود باید به شرافت‌مندان عالم، یعنی انبیاء و اولیاء، متوسل شوند. وی در این زمینه به توسل حضرت آدم به کلمات طیبه و پیامبر اکرم (ص) استشهد می‌کند (سربازی، ۱۳۸۳، ج. ۲، ص. ۳۴۸). به باور سربازی، توسل به ذات، جاه و مقام پیامبر و اعمال صالحین، نزد جمهور اهل سنت - از جمله احناف و شوافع - ثابت شده است (سربازی، ۱۳۸۱، ص. ۳۲). او معتقد است توسل به انبیاء و اولیاء از عقاید مسلم اهل سنت بوده و وهابیت از مسیر صحیح دین منحرف شده است:

حکم وسیله این است که نزد جمهور اهل سنت و جماعت، توسل به قرآن و انبیاء و صلحاء جایز، بلکه موجب مقبولیت دعا و مستحسن است. علامه ابن تیمیه و محمد بن عبدالوهاب، به همراه معتقدان خود، خلاف جمهور رفته‌اند. مستند جمهور در مورد این گونه توسل، تصریحات و اشارات قرآن و حدیث است. (سربازی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۱۲)

سربازی نه تنها توسل به زندگان، بلکه توسل به متوفیان را نیز جایز می‌داند: «قول جمهور مذاهب اربعه و اهل سلاسل (سلسله‌های تصوف) و علمای دیوبند در مورد جواز توسل به زنده، مرده، نبی و غیرنبی از صالحین - چه حاضر و چه غائب - همگی جایز است» (سربازی، ۱۳۸۱، ص. ۳۰). از دیگر شواهدی که نشان می‌دهد وی توسل را مشروع می‌داند، تأیید توسل در کتاب کنز الدارین برای در امان ماندن از حکومت ظالم است

(سربازی، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۲). حتی او گفتن جمله «خدا یا! به‌خاطر پیامبر یا اولیاء و فلان امام، این نعمت را به من بده» را - که ناشی از توسل به انبیاء و صالحین است - نه‌تنها شرک و حرام نمی‌داند، بلکه آن را عملی مستحسن می‌شمارد (سربازی، ۱۳۸۵، ج. ۱، ص. ۱۶۲).

۵. استغاثه

مسئله استغاثه (فریاد برای یاری خواستن)، ندا دادن غیرالله و درخواست حاجت از اولیای الهی، از جمله مباحثی است که در طول تاریخ مورد پذیرش عموم مسلمانان بوده است. با این حال، سلفیه (ابن تیمیه حرانی، ۱۴۱۳، ص. ۱۸) و وهابیت (ابن عبدالوهاب، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۴۷؛ بن باز، ۱۴۲۰ق، ج. ۲، ص. ۳۸۸؛ العثیمین، بی‌تا، ص. ۱۷) برخلاف دیگر مسلمانان، درخواست حاجت از غیرالله را در امور مقدور و غیرمقدور از شخص مرده، و درخواست در امور غیرمقدور را از انسان زنده، بدعت و حتی شرک می‌دانند.

محمدعمر سربازی استغاثه و ندا دادن غیرالله را ابتدا به دو قسم «ندای نزدیک» و «ندای دور» تقسیم می‌کند و سپس می‌افزاید:

اگر کسی با قصد استعانت، استغاثه و استمداد، معتقد باشد که غیرخدا - به صورت مستقل - عالم، شنوا و مشکل‌گشاست، در این صورت ندا کردن و صدا زدن هر مخلوقی - حتی اگر پیامبر، فرشته یا اولیای الهی باشد - با چنین عقیده‌ای شرک و کفر صریح است. (سربازی، ۱۳۸۱، ص. ۲۳)

وی معترف است که استغاثه و استمداد از غیرخدا تنها در صورتی شرک محسوب می‌شود که با اعتقاد به استقلال موجود در مشکل‌گشایی همراه باشد؛ اما اگر استغاثه به غیرخدا با چنین اعتقادی همراه نباشد، در شرع جایز است و انبیاء و اولیاء نیز این نوع استعانت را به کار برده‌اند (سربازی، ۱۳۸۱، صص. ۴۱-۴۲). سربازی برای برآورده شدن حاجات دینی و دنیوی، خواندن این دعا را توصیه می‌کند: «يَا أَيُّهَا الْجَمَاعَةُ الْمُسَخَّرُونَ اَلْمُطِيعُونَ بِهَذِهِ السُّورَةِ الْمُبَارَكَةِ بِحَرَمِهِ اِنِّيْئَاءَ اَللّٰهِ تَعَالٰى وَ اَوْلِيَآءَهُ وَ اِبَادِنِ خَالِقِكُمْ اِجْعَلُوا كَلِمَتِي سَاوِيَةً وَ قَوْلِي مَسْمُوعاً مَّقْبُولاً...» (سربازی، ۱۳۹۴، ص. ۵۴).

همچنین، در بخش دیگری از همان کتاب، برای دفع ظالمان دستور می‌دهد بر پنج تکه نان حروف «ا-ج-ه-ز-ط» نوشته شده و سپس گفته شود: «يَا حُرُوفَ اَلْاَلِفِ خُذُوا فُلَانًا بَنَ فُلَانَةً!» (سربازی، ۱۳۹۴، ص. ۸۷). وی حتی به صورت صریح پیامبر اکرم (ص) را مورد استغاثه قرار می‌دهد و برای دفع حاکم ستمگر، خواندن این دعا را جایز می‌داند: «اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ النَّبِىِّ اَلَامِى وَ عَلٰى اٰلِهِ وَ صَحْبِهِ وَ سَلِّمْ يَارَسُوْلَ اللّٰهِ اِنِّى اُسْتَجِيْرُ بِكَ مَنْ ظَلَمَ فُلَانًا بَنَ فُلَانَةً فَخُذْ لِى حَقِّى مِنْهُ» (سربازی، ۱۳۹۴، ص. ۷۹).

قابل ذکر است که سربازی گفتن «یا جبرئیل» و «یا رسول‌الله» را به‌طور مطلق حرام و شرک نمی‌داند. در کتاب فتاوی منبع‌العلوم کوه‌ون، از وی پرسیده می‌شود: آیا گفتن «یا جبرئیل» صحیح است، با توجه به اینکه حرف ندا «یا» برای کسی به کار می‌رود که حاضر باشد و صدای ما را بشنود؟ سربازی در پاسخ می‌گوید: «اولاً این سخن که حرف ندا «یا» مخصوص زمانی است که منادی در محل شنیدن صدا موجود باشد، اشتباه است؛

چراکه نزد همه نحویان، «یا» حرف ندایی است برای قریب و بعید» (سربازی، ۱۳۸۵، ج. ۱، صص. ۵۶-۵۸). سپس، با استناد به سخنان مفتی کفایت الله دهلوی، مشروعیت ندا دادن غیرالله را اثبات کرده و می نویسد: «علاوه بر صلاة و سلام، گفتن «یا رسول الله» با این اعتقاد که فرشتگان آن را به حضور حضرت می رسانند، جایز است» (سربازی، ۱۳۸۵، ج. ۱، صص. ۵۶-۵۸).

۶. شفاعت

اعتقاد به شفاعت از باورهای مسلم تمام مذاهب اسلامی، شامل شیعه (مفید، بی تا، ص. ۵۲)، اشاعره (ایچی، بی تا، ص. ۲۱۳)، ماتریدیه (ماتریدی، بی تا، ص. ۳۶۵) و حتی سلفیه است. ابن تیمیه بر این باور است که انسان های صالح حق شفاعت دارند. او تصریح دارد:

برخی بر این باورند که رزق عباد در دست اقطاب و ائمه باطل آن هاست و علم و وحی بر آن ها نازل می شود و همانند ملائکه، اعمالی انجام می دهند. اما پاسخ این است که انسان های صالح نیز به قدرت شفاعت برای گناهکاران و شفاعت برای اهل بهشت تا ورود به بهشت، دست یافته و پس از شفاعت آن ها، شفاعت ملائکه واقع می شود. (ابن تیمیه حرانی، ۱۴۱۶، ج. ۴، ص. ۳۷۹)

با این حال، وهابیت شاید در نگاه نخست منکر شفاعت انبیاء و اولیاء نباشد، زیرا نصوص صریح قرآن (نظیر آیه ۲۵۵ سورة بقره) بر شفاعت اذن داده شدگان غیر خدا دلالت دارد؛ اما با مطرح کردن شبهاتی در این زمینه، در عمل به انکار آن روی می آورند (ابن عبدالوهاب، ۱۳۹۶، ج. ۱، ص. ۳۸۵، ج. ۶، صص. ۶۸ و ۲۱۳). از دیدگاه وهابیت، درخواست شفاعت از پیامبر و اولیاء صالح به طور مستقیم و همچنین طلب شفاعت از انبیاء و اولیاء پس از مرگ، هر دو به عنوان شرک محسوب می شود (بن باز، بی تا، ج. ۲، ص. ۱۰۶).

محمدعمر سربازی، با پیروی از اندیشه های ابومنصور ماتریدی، پس از تأکید بر اینکه پیامبر (ص) پس از رحلت نیز برای امت خود استغفار می کند، به اثبات مسئله سماع موتی و حیات النبی پرداخته و می افزاید: اگر فردی در کنار قبر مطهر پیامبر اکرم (ص) طلب شفاعت کند، دعای او مستجاب و استغفارش قطعاً پذیرفته خواهد شد (سربازی، ۱۳۸۸، ج. ۷، ص. ۲۵۶).

۷. زیارت قبور و شدّ رحال

زیارت قبور و سفر به قصد زیارت انبیاء و اولیاء، از اعتقادات اصیل همه مذاهب اسلامی به شمار می رود (وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، بی تا، ج. ۲۴، ص. ۸۹). در مقابل، سلفیان قائل به عدم جواز شدّ رحال برای زیارت قبور انبیاء و اولیاء هستند. سلفیه (ابن تیمیه، ۱۴۰۶، ج. ۱، ص. ۲۹۶؛ ابن تیمیه، ۱۴۱۶، ج. ۲۶، ص. ۸۳) و وهابیت (بن باز، بی تا، ج. ۲، ص. ۳۴۲) با استناد به حدیث نبوی «لَا تُشَدُّ الرَّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ: الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَمَسْجِدِ الرَّسُولِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَمَسْجِدِ الْأَقْصَى» (بخاری، ۱۳۸۹، ج. ۱۱۹۷) و با تعمیم دلالت آن، هرگونه سفر زیارتی به قصد زیارت قبور - به ویژه زیارت قبر رسول الله (ص) - را حرام شمرده و زائران روضه مبارکه را اهل بدعت می خوانند.

علمای دیوبندیه برداشت وهابیت از این حدیث را نپذیرفته (عثمانی، ۱۴۲۶، ج. ۶، ص. ۴۸۹) و تسری آن به زیارت قبور را ناصواب می‌دانند (کشمیری، ۱۴۲۶، ج. ۲، ص. ۵۸۸؛ تهانوی، ۱۴۳۱، ج. ۵، ص. ۸۸). محمدعمر سربازی به‌صراحت به نقد دیدگاه سلفیه و وهابیت در مورد حرمت شدّ رحال و سفر به قصد زیارت پیامبر اسلام (ص) پرداخته و می‌نویسد:

این عقیده، مخالف نظر جمهور است و تنها از دیدگاه‌های خاص شیخ ابن تیمیه و برخی دیگر محسوب می‌شود. این قول نه‌تنها مرجوح، بلکه نزد محققان باطل است؛ چراکه حیات آن حضرت - افزون بر جنبه روحانی - به صورت جسمانی نیز در قبر موجود است. (سربازی، ۱۳۸۹، ص. ۳۶)

وی حتی زیارت رسول‌الله (ص) را در خواب نیز توصیه می‌کند (سربازی، ۱۳۹۱، ج. ۲، ص. ۵۹). سربازی نه‌تنها بر جواز زیارت قبر شریف رسول خدا (ص) تأکید دارد، بلکه معتقد است رسول‌الله (ص) پس از وفات نیز برای امت استغفار می‌کند:

طبق عقیده اهل سنت و جماعت، پیامبران در قبور خویش زنده هستند و زائران را می‌بینند و سخنان آنان را می‌شنوند. لذا اگر کسی نزد روضه مطهر آن حضرت بگوید: «برای من نزد خداوند متعال مغفرت بخواه و شفاعت کن»، پیامبر در حق او شفاعت نموده و شفاعتش مورد اجابت قرار می‌گیرد. این بشارت پس از رحلت رسول‌الله (ص) نیز پابرجاست. علاوه بر این، علما گفته‌اند: اگر آیه ۶۴ سوره نساء را تلاوت کرده و به دنبال آن طلب بخشش کنیم، استغفارمان قطعاً پذیرفته خواهد شد. صاحب البحر المحیط نقل می‌کند که حضرت علی (ع) فرمود: سه روز پس از دفن پیامبر (ص)، اعرابی مؤمنی به روضه مطهر آمد و به گریه افتاد. ما دور قبر حلقه زده بودیم. آن چنان گریست که بر روی قبر افتاد و خاک آن بر سرش ریخت. (سربازی، ۱۳۸۸، ج. ۷، ص. ۲۵۶)

۸. تبرک

تبرک جستن به آثار انبیاء و اولیاء، منحصر به شیعیان نبوده و در میان عموم مسلمانان رواج دارد. مسلمانان معمولاً در حرم پیامبر (ص) و اولیای الهی، با هدف شفا یا تبرک، دست بر ضریح یا غبار آن می‌کشند، ضریح را می‌بوسند و اظهار محبت و ارادت می‌کنند. از دیدگاه اهل سنت، تبرک به آثار مقدس، از جمله حجرالاسود، نه‌تنها جایز، بلکه مستحب شمرده می‌شود. باور بر این است که حجرالاسود سنگی بهشتی است (دهلوی، ۱۳۸۰، ص. ۲۳۰) و موجب شفای بیماری‌های مختلف می‌گردد (کانهلوی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۰).

در روایتی نقل شده که خلیفه دوم در حال طواف، هرگاه به حجرالاسود می‌رسید، آن را می‌بوسید و می‌گفت: «به خوبی می‌دانم که تو تنها سنگی بیش نیستی و هیچ نفع و ضرری نداری، اما ازآنجاکه رسول خدا (ص) را دیدم که تو را می‌بوسید، من نیز می‌بوسمت؛ وگرنه هرگز چنین نمی‌کردم». امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب (ع) با شنیدن این سخن فرمودند:

این سنگ نفع و ضرر می‌رساند؛ زمانی که خداوند در روز ازل از بندگان پیمان گرفت و همگی به ربوبیت او اقرار کردند: «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ» (اعراف: ۱۷۲)، این عهدنامه در حجرالاسود نهاده شد. از این‌رو، همین سنگ در روز قیامت گواهی می‌دهد که چه کسی بر عهد خود باقی ماند و چه کسی آن را شکست. (کاندهلوی، ۱۳۸۸، ص. ۹۷)

براساس این روایات، می‌توان دریافت که تبرک به آثار الهی از صدر اسلام، عملی مشروع تلقی می‌شده است. با این حال، سلفیه (ابن تیمیه حرانی، ۱۴۲۲، ج. ۳، ص. ۱۴۲؛ ابن تیمیه حرانی، ۱۴۱۹، ج. ۲، ص. ۳۳۶) و به تبع آن، وهابیت (ابن عبدالوهاب، ۱۴۲۹، ص. ۴۸؛ آل‌شیخ، ۱۳۷۷، ص. ۱۳۳؛ بن باز، ۱۴۲۰، ج. ۴، ص. ۳۳۰) در مقابل نصوص شرعی اجتهاد نموده و تبرک به آثار اولیاء را شرک دانسته و مرتکب آن را مشرک می‌دانند. دیوبندیان (قاسمی، ۱۴۳۰، ص. ۱۴۳؛ قاسمی، ۱۳۹۱، ص. ۱۸۲؛ قنبرزی، ۱۳۸۷، ج. ۴، صص. ۳۰۷-۳۰۶) نیز همانند دیگر مذاهب اسلامی، تبرک به آثار انبیاء و اولیاء را از عقاید خود می‌شمارند. اگرچه آنان همانند شیعیان یا بریلویان، قائل به توسعه گسترده مشروعیت تبرک نیستند، اما نفس مشروعیت آن را ثابت می‌دانند.

محمدعمر سربازی در پاسخ به دیدگاه وهابیت که تبرک به زمان و مکان را جایز نمی‌دانند و در نتیجه، تبرک به آثار مکانی پیامبر (ص) را منع می‌کنند، چنین استدلال می‌کند: «نزد محققان و جمهور علمای امت، تبرک به امکان، ازمنه و آثار صالحین، با استناد به قرآن و احادیث صحیح ثابت است...» (سربازی، ۱۳۸۹، ص. ۳۷). وی سپس در نقد ابن تیمیه می‌نویسد: «ابن تیمیه و ابن قیم به زور و اجبار، روایات صحیح را غیرثابت قلمداد کرده‌اند و سلفیان و غیرمقلدان نیز بدون تحقیق، به آن‌ها چسبیده‌اند» (سربازی، ۱۳۸۹، ص. ۳۸). او در ادامه، برای اثبات مشروعیت تبرک، به روایت تبرک جستن امام شافعی به باقیمانده آب شستشوی پیراهن احمد بن حنبل استناد می‌کند:

امام شافعی، رسول خدا (ص) را در خواب دید. پیامبر (ص) فرمود: سلام مرا به امام احمد برسان و به او بگو از این عقیده خود دست بردارد و بر آن استوار بماند. امام شافعی پس از این خواب، شاگردی را فرستاد تا امام احمد را از این خواب مبارک آگاه کند. وقتی شاگرد این خبر را به امام احمد رساند، وی بسیار خوشحال شد و به پاس این بشارت، پیراهن خود را به شاگرد هدیه داد. هنگامی که شاگرد نزد امام شافعی بازگشت و موضوع را گزارش کرد، امام شافعی گفت: تو سزاوارتری که این پیراهن را داشته باشی، ولی اگر ناراحت نمی‌شدی، آن را از تو می‌گرفتم. اکنون برو و پیراهن را در ظرفی بشوی تا من آب آن را به قصد تبرک نزد خود نگه دارم و گاهی از آن بنوشم. (سربازی، ۱۳۸۷، صص. ۹۰-۹۱)

۹. ایمان اجداد رسول خدا (ص)

مسئله ایمان پدران و اجداد نبی مکرم اسلام (ص) از مباحث چالشی در طی تاریخ میان شیعه و اهل سنت بوده است. جمهور اهل سنت (رشیدرضا، ۱۹۹۰، ج. ۷، صص. ۴۵۱-۴۵۴؛ فخررازی، ۱۴۲۰، ج. ۱۳، صص. ۳۱-۳۵)، سلفیه (ابن تیمیه حرانی، ۱۴۱۶، ج. ۱، ص. ۱۴۴) و وهابیت (ابن عبدالوهاب، ۱۳۹۶، ج. ۴، صص. ۶۲-

۶۳)، اجداد پیامبر (ص) و همچنین والدین ایشان و حضرت ابوطالب را کافر قلمداد کرده و معتقدند بدون ایمان از دنیا رفته‌اند.

به باور شیعیان (ابن بابویه قمی، ۱۴۱۳، ص. ۱۱۰؛ مفید، ۱۴۱۳، ص. ۱۳۹) همه اجداد طاهریین پیامبر موحد بوده‌اند. از این رو در برخی از ادعیه مثل زیارت وارث گفته می‌شود: «أَشْهَدُ أَنَّكَ كُنْتَ نُورًا فِي الْأَصْلَابِ الشَّامِيَّةِ وَالْأَرْحَامِ الْمُطَهَّرَةِ» (مفید، ۱۴۱۳، ص. ۱۰۶)؛ یعنی: «گواهی می‌دهم که شما به صورت نوری در پشت مردانی عالی‌درجه و رحم‌های پاک و دور از پلیدی بوده‌اید». با این حال، جمعی از اندیشمندان اهل سنت نیز بر ایمان اجداد رسول خدا (ص)، به‌ویژه حضرت ابوطالب، پای فشرده و در این باره به تألیف و استدلال پرداخته‌اند (سیوطی، بی‌تا، صص. ۱۷-۱۹؛ افندی آلوسی، ۱۴۱۵، ج. ۱۰، ص. ۱۳۵). از جمله این آثار می‌توان به بغیة الطالب لإیمان أبی طالب تألیف محمد بن رسول برزنجی شافعی و نیز کتاب أَسْنَى الْمَطَالِبِ فِي نَجَاةِ أَبِي طَالِبٍ اثر احمد زینی دحلان اشاره نمود.

اگرچه اکثر دیوبندیان در این مسئله دیدگاهی متفاوت با شیعه دارند و برخی از بزرگان این مکتب، قائل به عدم ایمان ظاهری اجداد نبی مکرم اسلام (ص) هستند (سهارنبوری، ۱۴۲۷، ج. ۱۴، ص. ۲۰۳؛ عثمانی، ۱۴۲۶، ج. ۶، ص. ۵۸)، طیفی دیگر از ایشان در این باب راه توقف پیموده و رأی بر اثبات یا نفی آن صادر نکرده‌اند (مجددی زروبوی، ۱۴۳۰، ج. ۱، ص. ۴۵۳). در مقابل، عده‌ای نیز بر این باور استوارند که انتساب کفر به اجداد طاهریین رسول خدا (ص) و حضرت ابوطالب، موجب تألم خاطر آن حضرت می‌گردد و هر فعلی که مایه آزردن پیامبر (ص) شود، خود مستوجب عقوبت است؛ از این رو، می‌بایست از هر اعتقادی که چنین پیامدی در پی دارد، اجتناب ورزید (دهلوی، بی‌تا، ص. ۸۷؛ تهانوی، بی‌تا، ج. ۱، ص. ۱۷).

از جمله علمای دیوبندی که ایمان والدین گرامی پیامبر (ص) را به‌طور راسخ باور دارد، مولوی محمدعمر سربازی است که در آثار متعدد خویش، بارها تصریح نموده که اجداد طاهر آن حضرت، همگی موحد و مؤمن از دنیا رفته‌اند. ایشان در کتاب مجالس قطب الارشاد، ابتدا نظرات مختلف علما را در باب ایمان والدین گرامی رسول الله (ص) مطرح می‌سازد و سپس «نظر حق» را متعلق به گروهی می‌داند که معتقدند والدین پیامبر اکرم (ص) موحد بوده‌اند. او می‌نویسد:

والدین گرامی رسول الله از اهل فترت بوده‌اند، یعنی بر دین ابراهیمی قرار داشته و موحد بوده و شرک نکرده‌اند، فلذا ناجی‌اند. حضرت عبدالله والد گرامی رسول الله مشرکان را از اینکه سنگ‌ها را عبادت می‌کردند مسخره می‌کرد. اهل فترت معاف‌اند، دین و نظریه‌شان اعتبار دارد، زیرا در آن زمان رسول الله به نبوت نرسیده بود... اکثر علما می‌گویند: باید عقیده داشته باشیم که والدین رسول الله ناجی و جنتی هستند. صاحب روح المعانی و مولانا نانوتوی به جانب همین قول سوق یافته‌اند. (سربازی، ۱۳۹۴، ج. ۱، صص. ۱۱۴-۱۱۷)

از این رو نام والدین رسول الله را به‌خوبی و با کمال ادب باید یاد کرد. (سربازی، ۱۳۹۴، ج. ۱، ص. ۱۷۰).

سربازی در تفسیر تبیین الفرقان به دیدگاه کسانی چون ملاعلی قاری و فخر رازی - که منکر ایمان والدین رسول الله (ص) هستند - اشکال می‌کند و می‌نویسد:

من خود قائل به همین نظرم که والدین پیامبر اکرم (ص) موحد و مؤمن بودند و معتقدم ایمان والدین گرامی رسول الله (ص)، از ایمان امثال ملاعلی قاری و رازی و همفکرانشان به مراتب والاتر و کامل‌تر بود. (سربازی، ۱۳۸۷، ج. ۳، صص. ۲۱۷-۲۱۸)

وی در جایگاه سخن نهایی و فصل الخطاب، این‌گونه تصریح می‌دارد: «من ایمان آن بزرگواران را از ایمان خویش و نیز از ایمان منکران ایمان ایشان، به مراتب برتر می‌دانم» (سربازی، ۱۳۸۷، ج. ۳، ص. ۲۱۷).

نتیجه‌گیری

این پژوهش با بررسی مبانی کلامی محمدعمر سربازی به‌عنوان یکی از عالمان برجسته دیوبندی در ایران، نشان می‌دهد که وی با تکیه بر سه رکن اصلی فکری - یعنی مکتب ماتریدی در کلام، مذهب حنفی در فقه و طریقت نقشبندی در تصوف - پاسخی نظام‌مند و مستدل به شبهات وهابیت ارائه داده است. سربازی در هشت محور کلیدی شامل: تکفیر، صفات خبری، حیات برزخی، توسل، استغاثه، شفاعت، زیارت قبور و تبرک، به نقد بنیادین دیدگاه‌های وهابی پرداخته و نشان داده است که این دیدگاه‌ها نه تنها با سنت کهن اهل سنت ناسازگار است، بلکه در موارد متعدد به تفسیری ظاهرگرایانه و انحرافی از متون دینی منجر شده است.

وی با تأکید بر قاعده «عدم تکفیر اهل قبله»، رویکرد تکفیری وهابیت را به چالش کشیده و با دفاع از تأویل صفات خبری، از ورطه تشبیه و تجسیم اجتناب ورزیده است. همچنین، با اثبات حیات برزخی انبیاء و اولیاء، مبانی عقیدتی توسل، زیارت و استغاثه را تقویت کرده و نشان داده که این مفاهیم ریشه در متون اصیل اسلامی و فهم سلف صالح دارند. در تقابل با وهابیت، که خود را نماینده انحصاری سلفیه می‌داند، سربازی با استناد به منابع معتبر کلامی و فقهی، وهابیت را جریانی «خلفی» و نه سلفی معرفی می‌کند که با ابزار تکفیر، وحدت جهان اسلام را تهدید می‌کند.

در نهایت، می‌توان گفت که رویکرد کلامی سربازی نه تنها نمایانگر تقابل جریان فکری دیوبندیه با جریان سلفی تکفیری است، بلکه گواهی است بر ظرفیت مکاتب سنتی اهل سنت - همچون ماتریدی و اشاعره - برای پاسخ‌گویی به چالش‌های عقیدتی در عصر حاضر.

منابع

- آل بوطامی، احمد. (۱۳۹۵). محمد بن عبد الوهاب عقیدته السلفية و دعوته الاصلاحية و ثناء العلماء عليه. مکه: نشر مطبعة الحكومة.
- آل شیخ، عبد الرحمن بن حسن. (۱۳۷۷). فتح المجید فی شرح کتاب التّوحید (تحقیق محمد حامد الفقی). قاهره: مطبعة السنة المحمدية.
- اثری، عبدالله بن عبد الحمید. (۱۴۲۴). الایمان: حقیقت، خوارمه، نواقصه. ریاض: مدار الوطن للنشر.
- ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی. (۱۴۱۳). الاعتقادات. قم: المؤتمر العالمي للشيخ المفيد.
- ابن بابویه قمی (صدوق)، محمد بن علی. (۱۳۹۸). التوحید. قم: جامعه مدرسين.
- ابن باز، عبد العزیز بن عبد الله. (۱۴۱۰). نواقض الاسلام. نشر وزارة الشئون الاسلامية.
- ابن باز، عبد العزیز بن عبد الله. (۱۴۲۰). مجموع فتاوی ومقالات متنوعة. ریاض: دار القاسم.
- ابن باز، عبد العزیز بن عبد الله. (بی تا). فتاوی نور علی الدرب. مؤسسه الشیخ عبد العزیز بن باز.
- ابن باز، عبد العزیز بن عبد الله. (بی تا). مجموع فتاوی. بیروت: دار الإحياء التراث.
- ابن تیمیه حرانی، احمد بن عبد الحلیم. (۱۴۰۸). مجموعه التفسیر. (تحقیق عبدالرحمن عمیره). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن تیمیه حرانی، احمد بن عبد الحلیم. (۱۴۱۳). زیاره القبور. ریاض: الرئاسة العامة لاداره البحوث العلمیه و الافتاء و الدعوه و الارشاد.
- ابن تیمیه حرانی، احمد بن عبد الحلیم. (۱۴۱۶). مجموع الفتاوی (تحقیق عبد الرحمن بن محمد بن قاسم). مدینه: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.
- ابن تیمیه حرانی، احمد بن عبد الحلیم. (۱۴۱۹). اقتضاء الصراط المستقیم؛ لمخالفة اصحاب الجحیم (تحقیق ناصر عبد الكريم العقل). بیروت: دارعالم الكتب.
- ابن تیمیه حرانی، احمد بن عبد الحلیم. (۱۴۲۲). جامع المسائل (تحقیق محمد عزیر شمس). مکه: دارعالم الفوائد.
- ابن جبرین، عبدالله. (بی تا). اللؤلؤ المکین من فتاوی فضیلة الشیخ ابن جبرین. ریاض.
- ابن عابدین، محمد امین بن عمر بن عبد العزیز. (۱۴۲۱). حاشیة رد المحتار علی الدر المختار شرح تنویر الأبصار فقه أبو حنیفة (حاشیة ابن عابدین). بیروت: دار الفكر للطباعة و النشر.
- ابن عبد الجلیل، ابومکرم. (۱۴۲۱). دعوہ الإمام محمد بن عبد الوهاب بین مؤیدینها و معارضینها فی شبه القاره الهندیه. ریاض: دار السلام للنشر و التوزیع.
- ابن عبد الوهاب، محمد. (۱۳۹۶). مؤلفات الشیخ الإمام محمد بن عبد الوهاب (تحقیق عبد العزیز بن زید الرومی، محمد بلتاجی و سید حجاب). عربستان: جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية.
- ابن عبد الوهاب، محمد. (۱۴۲۹). کتاب التوحید. مصر: مکتبه عبدالرحمن.
- ابن عبد الوهاب، محمد. (بی تا). الرسائل الشخصیه (تحقیق عبد العزیز بن زید الرومی، د. محمد بلتاجی و د. سید حجاب). ریاض: مطابع الرياض.
- ابن عبد الوهاب، محمد. (بی تا). مجموعه رسائل فی التوحید و الایمان (تحقیق إسماعیل بن محمد الأنصاری). ریاض: جامعة الإمام محمد بن سعود.
- ابن غنام، حسین. (۱۴۱۵). تاریخ نجد. بیروت: دارالشرق.

- ابن فوزان، صالح. (۱۴۲۷). إعانه المستفید بشرح کتاب التوحید. ریاض: مؤسسه الرساله.
- ابن نعمان (شیخ مفید)، محمد. (۱۴۱۳ الف). تصحیح اعتقادات الامامیه. قم: المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید.
- ابن نعمان (شیخ مفید)، محمد. (۱۴۱۳ ب). کتاب المزار (تحقیق سید محمد باقر ابطحی). قم: المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید.
- أسود، محمد عبدالرزاق. (۱۴۲۹). الاتجاهات المعاصرة فی دراسة السنة النبویة فی مصر وبلاد الشام. دمشق: دار الکلم الطیب.
- اشعری، علی بن اسماعیل. (۱۴۱۱). الابانه عن اصول الدیانه (تحقیق بشیر محمد عیون). دمشق: مكتبة دار البیان.
- افندی آلوسی، سید محمود. (۱۴۱۵). روح المعانی. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- امینی، نورعالم خلیل. (۱۳۹۲). دارالعلوم دیوبند: مادر مدارس و دانشگاه های اسلامی در شبه قاره هند. ندای اسلام، ۱۴، (۵۴)، ۳۳.
- ایچی، عضدالدین. (بی تا). المواقف. قم: شریف الرضی.
- باشمیل، محمد بن احمد. (۱۴۰۶). کیف نفهم التوحید. بی جا.
- بخاری، محمد اسماعیل. (۱۳۸۹). صحیح البخاری (ترجمه عبد العلی نور احراری). تربت جام: احمد جام.
- البوطی، سعید رمضان. (بی تا). السلفية مرحلة زمينة مباركة لامذهب اسلامي. دمشق: دارالفکر.
- پنج پیری، محمد طاهر. (۱۴۲۷). البصائر للمتوسلين بأهل المقابر. پاکستان: مكتبة اليمان دارالقرآن.
- ترمذی، سید عبدالشکور. (۲۰۰۳). هدايه الحیران فی جواهر القرآن. ملتان: اداره تالیفات اشرفیه.
- تهانوی، اشرف علی. (۱۴۳۱). إمداد الفتاوی. کراچی: مكتبة دارالعلوم کراچی.
- تهانوی، اشرف علی. (بی تا). الکلام الحسن. لاهور: جامعه اشرفیه.
- حسین پور، محمدیوسف و چابهار، عبدالرحمن. (۱۳۸۹). تضاد عقاید حنفیت با وهابیت (مجموعه مقالات و گفتار علما اهل سنت). قم: آثار نفیس.
- خامنه ای، سید علی. (۱۳۴۷). مسلمانان در نهضت آزادی هندوستان. انتشارات آسیا.
- دحلان، احمد بن زینی. (۱۴۲۴). الدرر السنیه فی الرد علی الوهابیه. دمشق: مكتبة الأحباب.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. تهران: روزنه (مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران).
- دهلوی، عبدالحق. (بی تا). الاعمال الماثوره فی الایام المشهوره. دهلی: مجتبیای.
- دهلوی، کفایت الله. (۱۳۸۰). تعلیم الاسلام براساس فقه حنفی (مترجم عبدالمجید مرادزهی خاشی). زاهدان: فاروق اعظم.
- رشیدرضا، محمد. (۱۹۹۰). المنار. الهيئة المصرية العامة للكتاب.
- الزین، محمد خلیل. (۱۴۰۵). تاریخ الفرق الاسلامیه. بیروت: مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۱۱). فی ظل اصول الاسلام. قم: شورای مدیریت حوزه علمیه قم.
- سربازی، عبدالرحمن. (۱۳۹۴). اعتدال در مسلک دیوبند. مشهد: نشر جاودان.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۷۷). تعریف ایمان - کفر - ارتداد و ضابطه تکفیر. مجموعه مقالات دومین همایش علمی تحقیقی وحدت، زاهدان: ماهنامه اسوه (وابسته به دفتر نماینده مقام معظم رهبری در امور اهل سنت بلوچستان).
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۸۱). تحقیقی در مورد توسل و ندای غیرالله: آیا بیماری ها مسمری هستند؟ زاهدان.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۸۲). فتاوی منیع العلوم کوه ون (جلد ۳). تهران: مدرسه دینی منبع العلوم کوه ون.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۸۵ الف). فتاوی منیع العلوم کوه ون (جلد ۱). تهران: مدرسه دینی منبع العلوم کوه ون.

- سربازی، محمدعمر. (۱۳۸۵ ب). فتاویٰ منبع العلوم کوه ون (جلد ۲). تهران: مدرسه دینی منبع العلوم کوه ون.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۸۷). إلهام الباری لابتداء البخاری (مقدمه صحیح بخاری). زاهدان.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۸۹ الف). فتاویٰ منبع العلوم کوه ون (جلد ۹). تربت جام: شیخ احمد جام.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۸۹ ب). پرسش و پاسخ‌های ارزشمند برای جوانان ارجمند. زاهدان: انتشارات علامه سربازی.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۹۱). مکتوبات سربازی. زاهدان: محمد عمر ملازهی.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۹۳). مجالس قطب الإرشاد (جلد ۲). سرباز: مدرسه دینی منبع العلوم کوه ون (کتاب فروشی حافظ).
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۹۴ الف). گنجینه اوراد و دعاها. زاهدان.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۹۴ ب). مجالس قطب الإرشاد (جلد ۱). سرباز: مدرسه دینی منبع العلوم کوه ون (کتاب فروشی حافظ).
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۹۵). وصیت نامه عمری. بیرجند: آدینه.
- سربازی، محمدعمر. (بی‌تا). شمشیر بران بر اشراک و بدعات دوران (به اهتمام عبدالرحمن کراچی). کراچی: نشر اسحاقیه پرنتنگ پریس.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۸۳). تفسیر تبیین الفرقان. تربت جام: احمد جام.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۸۷). تفسیر تبیین الفرقان (جلد ۳). تربت جام: نشر شیخ الاسلام احمد جام.
- سربازی، محمدعمر. (۱۳۸۸). تفسیر تبیین الفرقان (جلد ۷). تربت جام: نشر شیخ الاسلام احمد جام.
- سرهندی حنفی، حافظ محمد حسن. (۱۳۶۰). العقائد الصّحیحة فی تردید الوهابیّة التجدیة. هند: چاپ امرتسر.
- سلفی افغانی، شمس الدین. (۱۴۱۶). جهود علماء الحنفیه فی إبطال عقائد القبوریة. ریاض: دارالصمیعی.
- سلفی افغانی، شمس الدین. (۱۴۱۹). عداء الماتریدیة للعقیده السلفیة الماتریدیة و موقفهم من الاسماء و الصفات. طائف: مکتبه الصدیق.
- سمنودی، ابراهیم بن عثمان. (بی‌تا). سعادة الدارين فی الرد علی الفرقتین الوهابیة و مقلدة الظاهرة (تحقیق احمد عبدالرحیم الساج). قاهره: دارالخلود للتراث.
- سهارنپوری، خلیل احمد. (۱۴۲۷). بذل المجهود فی حل سنن أبی داوود (تعلیق محمد زکریا کاندهلوی). بیروت: دار البشائر الإسلامیة.
- سهارنپوری، خلیل احمد. (۱۳۹۴). المهند علی المقند (پاسخ علمای دیوبند به پرسش‌های علمای حرمین) (ترجمه عبدالرحمن سربازی). مشهد: نشر جاویدان.
- سیدزاده، عبدالواحد. (بی‌تا). احسن المقصود فی توحید المعبود (تحقیق محمدیوسف حسین پور). نگین کویر.
- سیوطی، جلال الدین. (بی‌تا). مسالک الحنفاء فی نجاه آباء المصطفی. قاهره: مکتبه النشر.
- صدقی الزهاوی، جمیل. (۱۳۲۳). الفجر الصادق فی الرد علی منکرى التوسل و الکرامات و الخوارق. مصر.
- العاصمی النجدی الحنبلی، محمد بن قاسم. (۱۴۱۷). الدرر السنیة فی الاجوبه التجدیة (تحقیق عبد الرحمن بن محمد بن قاسم). بی‌نا.
- عباس اعوان، طاهر. (۱۳۹۷). کتاب شناسی توصیفی تألیفات علمای اهل سنت در رد سلفیت و وهابیت. قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.

عثمانی، شبیر احمد. (۱۴۲۶). فتح الملهم بشرح صحيح الامام المسلم. كويت و بيروت: دارالضياء و دار احياء التراث العربی.
 عثمانی، ظفر احمد. (۱۴۱۵). إعلاء السنن (تحقیق محمدتقی عثمانی). کراچی: اداره القرآن و العلوم اسلامیہ.
 عثمانی، محمد شفیع. (۱۳۸۳). تفسیر معارف القرآن (مترجم محمد یوسف حسین پور). انتشارات شیخ الاسلام احمد جام.
 عثمانی، محمدتقی. (۱۴۲۶). تکمله فتح الملهم شرح صحيح المسلم. بيروت: دار احياء التراث العربی.
 العثيمين، محمد بن صالح. (۱۴۱۳). مجموع فتاوى ورسائل العثيمين. عربستان: دار الوطن للنشر.
 العثيمين، محمد بن صالح. (بی تا). الكنز الثمين في سؤالات ابن سنيّد (إعداد فهد بن عبد الله بن إبراهيم السنيّد). الدار العالمية للنشر والتوزيع.

عسقلانی، ابن حجر. (۱۴۱۴). الدرر الكامنه. بيروت: دار الجليل.
 غلام الله خان. (بی تا). جواهر القرآن. راولپنڈی: کتب خانہ رشیدیہ.
 فتاوی اللجنة الدائمة للبحوث العلمية والإفتاء. (۱۴۲۶). فتاوی اللجنة الدائمة (جمع و ترتیب أحمد بن عبد الرزاق الدويش). رياض: الرئاسة العامة للبحوث العلمية والإفتاء.
 فخرالدين رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر. (۱۴۲۰). مفاتيح الغيب. بيروت: دار احياء التراث العربی.
 فرمانیان، مهدی. (۱۳۸۹). آشنایی با فرق تسنن. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
 قادری حنفی، احمد رضا. (۱۴۳۰). قوارع القهار فی الرد علی المجسمة الفجار. دمشق: دارالنعمان للعلوم.
 قادری، شاه فضل رسول. (۱۹۷۹). سيف الجبار المسلول علی أعداء الأبرار. استانبول.
 قاسمی، قاری محمد طیب. (۱۳۹۱). اندیشه دینی و شیوه عملی علمای دیوبند (مترجم نجم الدین محمد دزکائی). سبزوار: نگین کویر.

قاسمی، قاری محمد طیب. (۱۴۳۰). علماء دیوبند عقیده و منهج. دیوبند: النشر و التوزيع الجامعة الاسلامیه.
 قاضی، عبد الحلیم. (۱۳۸۰). گذری کوتاه بر زندگی علامه استاد محمد ابراهیم دامنی. ندای اسلام، (۷).
 قرشی، محمد اقبال. (بی تا). معارف الاکابر بروایت حکیم الأمت حضرت مولانا شرف علی التهانوی. لاهور: اداره اسلامیات.
 قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۸۴). تفسیر قرطبی. قاهره: دار الکتب المصریه.
 الفقی، محمد حامد. (۱۳۵۴). اثر الدعوه الوهابیه فی الاصلاح الدینی. بی جا.
 قنبرزهی، خدا نظر. (۱۳۸۷). محمود الفتاوی (زیر نظر عبد الحمید اسماعیل زهی). زاهدان: انتشارات صلیقی.
 قنوجی بخاری، محمد صدیق خان. (۱۹۷۸). أبجد العلوم الوشی المرقوم فی بیان أحوال العلوم (تحقیق عبد الجبار زکار). بیروت: دارالکتب العلمیه.

کاشف الغطا، محمد حسن. (۱۴۱۶). نقض فتاوی الوهابیة (تحقیق سید غیاث الطعمه). قم: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث.
 کاندھلوی، محمد یوسف. (۱۳۸۹). حیات صحابه (مترجم مجیب الرحمن رحیمی). تربت جام: انتشارات احمد جام.
 کراچکی، محمد بن علی. (۱۴۱۰). کنز الفوائد. قم: دارالذخائر.
 کشمیری، محمد انور شاه. (۱۴۲۶). فیض الباری علی صحیح البخاری (تحقیق محمد بدر عالم المیرتھی). بیروت: دارالکتب العلمیه.

کشمیری، محمد انور شاه. (بی تا). العرف الشذی شرح سنن الترمذی. مؤسسه ضحی.
 کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۲). الکافی. تهران: اسلامیه.
 گنگوھی، محمود الحسن. (بی تا). فتاوی محمودیه (تحقیق سلیم الله خان دیوبندی). کراچی: دارالافتاء جامعہ فاروقیہ.

گهمن، محمد الیاس. (۲۰۱۴). فرقه ممانیت کا تحقیقی جائزه. لاهور: مکتبه اهل السنه و الجماعه.
 لدھیانوی، محمد یوسف. (۱۳۹۹). آپ کے مسائل اور ان کا حل (مترجم محمد صدیق رشیدی). تهرآن: شیخ الاسلام احمد جام.
 لکنوی هندی، محمد عبدالحی بن عبدالحلیم. (۲۰۰۰). ابراز الغی الواقع فی شفاء العی (تحقیق صلاح محمد أبو الحاج). عمان: دار الفتح.

ماتریدی، محمد بن محمد. (بی‌تا). التوحید (تحقیق د. فتح الله خلیف). اسکندریه: دارالجامعات المصریة.
 مجددی زروبوی، مفتی محمد فرید. (۱۴۳۰). فتاوی دیوبند پاکستان معروف به فتاوی فریدیہ. پاکستان: دارالعلوم صدیقیہ زروبوی.

مجموعه فضائل حج و راهنمای حجاج. (۱۳۸۸). (مترجم عبدالرحمن محبی). ارومیه: حسینی اصل.
 مدنی، سید حسین احمد. (بی‌تا). الشهاب الثاقب علی المسترق الکاذب. بمبئی: نشر کتابخانه امدادیہ دیوبند.
 مرجانی، حبیب الله. (۱۳۸۶). عارف روشن ضمیر و فقیه توانا، یادی از مولانا محمدعمر سربازی رحمه الله. ندای اسلام، (۲۹-۳۰).

مرضی الغامدی، خالد علی. (۱۴۳۴). شرح نواقض الاسلام. فهرسه مکتبه الملک الفهد.
 مسجد جامعی، زهرا. (۱۳۹۲). نگرشی بر شناخت وهابیت. تهرآن: پازینه.
 مشعبی، عبدالمجید بن سالم. (۱۴۱۸). منهج ابن تیمیہ فی مسألة التکفیر. ریاض: نشر اضواء السلف.
 نبهانی، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۸). شواهد الحق فی الاستغاثة بسید الخلق. بیروت: دارالکتب العلمیہ.
 ندوی، محمد رحمت الله. (۱۴۲۷). اشرف علی التهانوی حکیم الامه و شیخ مشائخ العصر فی الہند. دمشق: دارالقلم.
 نسفی، حافظ الدین عبد الله نسفی. (بی‌تا). مدارک التنزیل وحقائق التأویل. بیروت: دارالکلم الطیب.
 نعمانی، محمد منظور. (۱۳۸۵). معارف الحدیث (ترجمه ابوالحسن عبد المجید مراد زهی خاشی). زاهدان: فاروق اعظم.
 نهتانی، عبدالحکیم. (بی‌تا). زندگانی و سرگذشت قطب الاقطاب شیخ التفسیر و الحدیث حضرت مولانا محمد عمر سربازی. بی‌جا.

هادی نجف‌آبادی، محمدعلی. (بی‌تا). پاکستان در جستجوی هویت مفقوده. نور.
 هروی قاری، علی بن سلطان محمد. (۱۴۰۴). شرح الفقه الاکبر. بیروت: دارالکتب العلمیہ.
 هروی قاری، علی بن سلطان محمد. (بی‌تا). حاشیہ إرشاد الساری الی مناسک الملا علی قاری. مکه مکرمه: المکتبه الامدادیہ.

وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية. (بی‌تا). الموسوعة الفقهیة. کویت: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية.

References

- Āl Būtāmī, Aḥmad. (1395 SH [2016 CE]). *Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb: ‘Aqīdatuhu al-Salafīya wa Da‘wātuhi al-İslāhīya wa Thanā’ al-‘Ulamā’ ‘Alayh* (Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb: His Salafī Creed, His Reformist Call, and the Praise of Scholars for Him). Mecca: Nashr Maṭba‘at al-Ḥukūma. [In Arabic]
- Āl al-Shaykh, ‘Abd al-Raḥmān ibn Ḥasan. (1377 AH [1957–1958 CE]). *Faṭḥ al-Majīd fī Sharḥ Kitāb al-Tawḥīd* (The Victory of the Glorious: Commentary on the Book of Monotheism), edited by Muḥammad Ḥāmid al-Fiḳī. Cairo: Maṭba‘at al-Sunna al-Muḥammadiya. [In Arabic]

- al-Atharī, ‘Abd Allāh ibn ‘Abd al-Ḥamīd. (1424 AH [2003–2004 CE]). *Al-Īmān: Ḥaqīqatuh, Khawārimuh, Nawāqishuh* (Faith: Its Reality, Its Violations, Its Deficiencies). Riyadh: Madār al-Waṭan li-l-Nashr. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh al-Qummī (al-Ṣadūq), Muḥammad ibn ‘Alī. (1413 AH [1992–1993 CE]). *Al-I’tiqādāt* (The Doctrines). Qom: Al-Mu’tamar al-‘Ālamī li-l-Shaykh al-Mufīd. [In Arabic]
- Ibn Bābawayh al-Qummī (al-Ṣadūq), Muḥammad ibn ‘Alī. (1398 SH [2019 CE]). *Al-Tawḥīd* (Monotheism). Qom: Jāmi‘a-yi Mudarrisīn. [In Arabic]
- Ibn Bāz, ‘Abd al-‘Azīz ibn ‘Abd Allāh. (1410 AH [1989–1990 CE]). *Nawāqid al-Islām* (The Nullifiers of Islam). Published by: Wizārat al-Shu‘ūn al-Islāmīya. [In Arabic]
- Ibn Bāz, ‘Abd al-‘Azīz ibn ‘Abd Allāh. (1420 AH [1999–2000 CE]). *Majmū‘ Fatāwā wa-Maqālāt Mutanawwi‘a* (Collected Fatwās and Various Articles). Riyadh: Dār al-Qāsim. [In Arabic]
- Ibn Bāz, ‘Abd al-‘Azīz ibn ‘Abd Allāh. (n.d.). *Fatāwā Nūr ‘alā al-Darb* (Fatwās on the Path of Light). Mu’assasat al-Shaykh ‘Abd al-‘Azīz ibn Bāz. [In Arabic]
- Ibn Bāz, ‘Abd al-‘Azīz ibn ‘Abd Allāh. (n.d.). *Majmū‘ Fatāwā* (Collected Fatwās). Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth. [In Arabic]
- Ibn Taymīya al-Ḥarrānī, Aḥmad ibn ‘Abd al-Ḥalīm. (1408 AH [1987–1988 CE]). *Majmū‘ al-Tafsīr* (Collected Exegesis), edited by ‘Abd al-Raḥmān ‘Umayra. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīya. [In Arabic]
- Ibn Taymīya al-Ḥarrānī, Aḥmad ibn ‘Abd al-Ḥalīm. (1413 AH [1992–1993 CE]). *Ziyārat al-Qubūr* (Visitation of Graves). Riyadh: Al-Ri’āsa al-‘Āmma li-Idārat al-Buḥūth al-‘Ilmīya wa-l-Iftā’ wa-l-Da‘wa wa-l-Irshād. [In Arabic]
- Ibn Taymīya al-Ḥarrānī, Aḥmad ibn ‘Abd al-Ḥalīm. (1416 AH [1995–1996 CE]). *Majmū‘ al-Fatāwā* (Collected Fatwās), edited by ‘Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad ibn Qāsim. Medina: Muḥamma‘ al-Malik Fahd li-Ṭibā‘at al-Muṣḥaf al-Sharīf. [In Arabic]
- Ibn Taymīya al-Ḥarrānī, Aḥmad ibn ‘Abd al-Ḥalīm. (1419 AH [1998–1999 CE]). *Iqtidā’ al-Ṣirāt al-Mustaqīm li-Mukhālafat Aṣḥāb al-Jahīm* (The Requirement of the Straight Path in Opposing the People of Hellfire), edited by Nāṣir ‘Abd al-Karīm al-‘Aql. Beirut: Dār ‘Ālam al-Kutub. [In Arabic]
- Ibn Taymīya al-Ḥarrānī, Aḥmad ibn ‘Abd al-Ḥalīm. (1422 AH [2001–2002 CE]). *Jāmi‘ al-Masā’il* (Compendium of Questions), edited by Muḥammad ‘Azīr Shams. Mecca: Dār ‘Ālam al-Fawā’id. [In Arabic]
- Ibn Jibrīn, ‘Abd Allāh. (n.d.). *Al-Lu’lu’ al-Makīn min Fatāwā Faḍīlat al-Shaykh Ibn Jibrīn* (The Well-Formed Pearls from the Fatwās of His Eminence Shaykh Ibn Jibrīn). Riyadh. [In Arabic]
- Ibn ‘Ābidīn, Muḥammad Amīn ibn ‘Umar ibn ‘Abd al-‘Azīz. (1421 AH [2000–2001 CE]). *Ḥāshiyat Radd al-Muḥtār ‘alā al-Durr al-Mukhtār Sharḥ Tanwīr al-Abṣār fī Fiqh Abī Ḥanīfa* (The Commentary: The Response of the Perplexed on the Chosen Pearl, Commentary on the Illumination of Insights in Ḥanafī Jurisprudence — Ibn ‘Ābidīn’s Commentary). Beirut: Dār al-Fikr li-l-Ṭibā‘a wa-l-Nashr. [In Arabic]
- Ibn ‘Abd al-Jalīl, Abū Mukarram. (1421 AH [2000–2001 CE]). *Da‘wat al-Imām Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb bayna Mu’ayyidihā wa-Mu’aridihā fī Shibh al-*

- Qarra al-Hindiya* (The Call of Imam Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb Between Its Supporters and Its Opponents in the Indian Subcontinent). Riyadh: Dār al-Salām li-l-Nashr wa-l-Tawzī‘. [In Arabic]
- Ibn ‘Abd al-Wahhāb, Muḥammad. (1396 AH [1976–1977 CE]). *Mu‘allafāt al-Shaykh al-Imām Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb* (The Works of Shaykh Imam Muḥammad ibn ‘Abd al-Wahhāb), edited by ‘Abd al-‘Azīz ibn Zayd al-Rūmī, Muḥammad Baltājī, and Sayyid Ḥijāb. Saudi Arabia: Jāmi‘at al-Imām Muḥammad ibn Su‘ūd al-Islāmīya. [In Arabic]
- Ibn ‘Abd al-Wahhāb, Muḥammad. (1429 AH [2008 CE]). *Kitāb al-Tawḥīd* (The Book of Monotheism). Egypt: Maktabat ‘Abd al-Raḥmān. [In Arabic]
- Ibn ‘Abd al-Wahhāb, Muḥammad. (n.d.). *Al-Rasā’il al-Shakhṣīya* (Personal Epistles), edited by ‘Abd al-‘Azīz ibn Zayd al-Rūmī, Muḥammad Baltājī, and Sayyid Ḥijāb. Riyadh: Maṭābi‘ al-Riyāḍ. [In Arabic]
- Ibn ‘Abd al-Wahhāb, Muḥammad. (n.d.). *Majmū‘at Rasā’il fī al-Tawḥīd wa-l-Īmān* (Collection of Epistles on Monotheism and Faith), edited by Ismā‘īl ibn Muḥammad al-Anṣārī. Riyadh: Jāmi‘at al-Imām Muḥammad ibn Su‘ūd. [In Arabic]
- Ibn Ghannām, Ḥusayn. (1415 AH [1994–1995 CE]). *Tārīkh Najd* (History of Najd). Beirut: Dār al-Sharq. [In Arabic]
- Ibn Fawzān, Ṣāliḥ. (1427 AH [2006–2007 CE]). *I‘ānat al-Mustaḥfid bi-Sharḥ Kitāb al-Tawḥīd* (Aid for the Seeker: Commentary on the Book of Monotheism). Riyadh: Mu‘assasat al-Risāla. [In Arabic]
- Ibn Nu‘mān (al-Shaykh al-Mufīd), Muḥammad. (1413 AH [1992–1993 CE]) [a]. *Taṣḥīḥ I’tiqādāt al-Imāmīya* (Correction of the Imāmī Doctrines). Qom: Al-Mu’tamar al-‘Ālamī li-Alfiyat al-Shaykh al-Mufīd. [In Arabic]
- Ibn Nu‘mān (al-Shaykh al-Mufīd), Muḥammad. (1413 AH [1992–1993 CE]) [b]. *Kitāb al-Mazār* (The Book of Visitation), edited by Sayyid Muḥammad Bāqir Abṭahī. Qom: Al-Mu’tamar al-‘Ālamī li-Alfiyat al-Shaykh al-Mufīd. [In Arabic]
- Aswad, Muḥammad ‘Abd al-Razzāq. (1429 AH [2008 CE]). *Al-Ittijāhāt al-Mu‘āṣira fī Dirāsāt al-Sunna al-Nabawīya fī Miṣr wa-Bilād al-Shām* (Contemporary Trends in the Study of Prophetic Tradition in Egypt and the Levant). Damascus: Dār al-Kalim al-Ṭayyib. [In Arabic]
- al-Ash‘arī, ‘Alī ibn Ismā‘īl. (1411 AH [1990–1991 CE]). *Al-Ibāna ‘an Uṣūl al-Dīyāna* (The Clarification concerning the Principles of Religion), edited by Bashīr Muḥammad ‘Uyūn. Damascus: Maktabat Dār al-Bayān. [In Arabic]
- Afandī Ālūsī, Sayyid Maḥmūd. (1415 AH [1994–1995 CE]). *Rūḥ al-Ma‘ānī* (The Spirit of Meanings). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiya. [In Arabic]
- Amīnī, Nūr ‘Ālam Khalīl. (1392 SH [2013 CE]). "Dār al-‘Ulūm Dīyūband; Mādar-i Madāris wa Dānishgāhhā-yi Islāmī dar Shihb-i Qarra-yi Hind" (Dār al-‘Ulūm Deoband: The Mother of Islamic Schools and Universities in the Indian Subcontinent). *Nidā-yi Islām* (Call of Islam), 14(54), p. 33. [In Persian]
- al-Ījī, ‘Aḍud al-Dīn. (n.d.). *Al-Mawāqif* (The Stations). Qom: Sharīf al-Raḍī. [In Arabic]
- Bāshamīl, Muḥammad ibn Aḥmad. (1406 AH [1985–1986 CE]). *Kayfa Naḥam al-Tawḥīd* (How Do We Understand Monotheism?). No place. [In Arabic]

- al-Bukhārī, Muḥammad Ismā'īl. (1389 SH [2010 CE]). *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī* (The Authentic Collection of al-Bukhārī), translated by 'Abd al-'Alī Nūr Aḥrārī. Torbat-e Jām: Aḥmad-i Jām. [In Persian translation]
- al-Būṭī, Sa'īd Ramaḍān. (n.d.). *Al-Salafīya: Marḥala Zamānīya Mubāraka lā Madhhab Islāmī* (Safatism: A Blessed Historical Phase, Not an Islamic School). Damascus: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Panj Pīrī, Muḥammad Ṭāhir. (1427 AH [2006 CE]). *Al-Baṣā'ir li-l-Mutawassilīn bi-Ahl al-Maqābir* (The Insights for Those Who Seek Intercession through the People of the Graves). Pakistan: Maktabat al-Yamān Dār al-Qur'ān. [In Arabic]
- al-Tirmidhī, Sayyid 'Abd al-Shakūr. (2003 CE). *Hidāyat al-Ḥayrān fī Jawāhir al-Qur'ān* (Guidance of the Perplexed on the Jewels of the Qur'ān). Multan: Idāra-yi Ta'lifāt-i Ashrafiya. [In Arabic/Persian]
- Thanawī, Ashraf 'Alī. (1431 AH [2010 CE]). *Imdād al-Fatāwā* (The Imdād Fatwās). Karachi: Maktabat Dār al-'Ulūm Karāchī. [In Arabic]
- Thanawī, Ashraf 'Alī. (n.d.). *Al-Kalām al-Ḥasan* (The Excellent Discourse). Lahore: Jāmi'a-yi Ashrafiya. [In Arabic]
- Ḥusayn'pūr, Muḥammad Yūsuf and Chābahārī, 'Abd al-Raḥmān. (1389 SH [2010 CE]). *Taqād-i 'Aq'id-i Ḥanaḥīyyat bā Wahhābiyyat* (The Contradiction of Ḥanaḥī Beliefs with Wahhābism) [Collection of Articles and Lectures of Sunnī Scholars]. Qom: Āthār-i Nafīs. [In Persian]
- Khamene'i, Sayyid 'Alī. (1347 SH [1968 CE]). *Musalmānān dar Nahḍat-i Āzādī-yi Hindūstān* (Muslims in the Indian Freedom Movement). Intishārāt-i Āsiyā. [In Persian]
- Dahlān, Aḥmad ibn Zaynī. (1424 AH [2003–2004 CE]). *Al-Durar al-Sanīya fī al-Radd 'alā al-Wahhābiya* (The Resplendent Pearls in Refutation of the Wahhābīs). Damascus: Maktabat al-Aḥbāb. [In Arabic]
- Dihkhudā, 'Alī Akbar. (1377 SH [1998 CE]). *Lughatnāma-yi Dihkhudā* (Dihkhudā's Dictionary). Tehran: Rūzana (Mu'assisa-yi Chāp wa Intishārāt-i Dānishgāh-i Tihirān). [In Persian]
- Dihlawī, 'Abd al-Haqq. (n.d.). *Al-A'māl al-Ma'thūra fī al-Ayyām al-Mashhūra* (The Transmitted Practices on the Famous Days). Delhi: Mujtabā'ī. [In Arabic]
- Dihlawī, Kifāyat Allāh. (1380 SH [2001 CE]). *Ta'līm al-Islām bar Asās-i Fiqh-i Ḥanaḥī* (The Teaching of Islam According to Ḥanaḥī Jurisprudence), translated by 'Abd al-Majīd Murād Zāhī Khāshī. Zahedan: Fārūq-i A'ẓam. [In Persian]
- Rashīd Riḍā, Muḥammad. (1990 CE). *Al-Manār* (The Lighthouse). Al-Hay'a al-Miṣriya al-'Āmma li-l-Kitāb. [In Arabic]
- al-Zayn, Muḥammad Khalīl. (1405 AH [1984–1985 CE]). *Tārīkh al-Firaq al-Islāmīya* (History of Islamic Sects). Beirut: Mu'assasat al-'Alamī li-l-Maṭbū'āt. [In Arabic]
- Subḥānī, Ja'far. (1411 AH [1990–1991 CE]). *Fī Zill Uṣūl al-Islām* (In the Shadow of Islamic Principles). Qom: Shūrā-yi Mudīriyat-i Ḥawza-yi 'Ilmīya-yi Qom. [In Arabic]
- Sarbāzī, 'Abd al-Raḥmān. (1394 SH [2015 CE]). *I'tidāl dar Maslak-i Dīyūband* (Moderation in the Deobandī Path). Mashhad: Nashr-i Jāwidān. [In Persian]

- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1377 SH [1998 CE]). "Ta‘rīf-i Īmān-Kufr-Irtidād wa Dābiṭa-yi Takfīr" (Definition of Faith, Disbelief, Apostasy, and the Criteria for Excommunication). In *Majmū‘a-yi Maqālāt-i Duvvumīn Hamāyish-i ‘Ilmī Tahqīqī-yi Waḥdat* (Proceedings of the Second Scientific-Research Conference on Unity). Zahedan: *Māhnāma-yi Uswa* (affiliated with the Office of the Supreme Leader's Representative in Baluchistan Sunnī Affairs). [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1381 SH [2002 CE]). *Tahqīqī dar Bāra-yi Tawassul wa Nidā-yi Ghayr Allāh; Āyā Bīmārīhā Musrī Hastand?* (An Investigation into Intercession and Calling Upon Other than God: Are Diseases Contagious?). Zahedan. [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1382 SH [2003 CE]). *Fatāwā-yi Manba‘ al-‘Ulūm Kūh-i Wan* (Fatwās of Manba‘ al-‘Ulūm Kuh-e Van), Vol. 3. Tehran: Madrisa-yi Dīnī-yi Manba‘ al-‘Ulūm Kūh-i Wan. [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1385 SH [2006 CE]) [a]. *Fatāwā-yi Manba‘ al-‘Ulūm Kūh-i Wan* (Fatwās of Manba‘ al-‘Ulūm Kuh-e Van), Vol. 1. Tehran: Madrisa-yi Dīnī-yi Manba‘ al-‘Ulūm Kūh-i Wan. [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1385 SH [2006 CE]) [b]. *Fatāwā-yi Manba‘ al-‘Ulūm Kūh-i Wan* (Fatwās of Manba‘ al-‘Ulūm Kuh-e Van), Vol. 2. Tehran: Madrisa-yi Dīnī-yi Manba‘ al-‘Ulūm Kūh-i Wan. [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1387 SH [2008 CE]). *Ifhām al-Bārī li-Ibtidā‘ al-Bukhārī* (Clarification for al-Bārī on the Beginning of al-Bukhārī) [Introduction to Ṣaḥīḥ al-Bukhārī]. Zahedan. [In Arabic/Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1389 SH [2010 CE]) [a]. *Fatāwā-yi Manba‘ al-‘Ulūm Kūh-i Wan* (Fatwās of Manba‘ al-‘Ulūm Kuh-e Van), Vol. 9. Torbat-e Jām: Shaykh Aḥmad-i Jām. [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1389 SH [2010 CE]) [b]. *Pursish wa Pāsukkhā-yi Arzishmand barā-yi Jawānān-i Arjmand* (Valuable Questions and Answers for Esteemed Youth). Zahedan: Intishārāt-i ‘Allāma Sarbāzī. [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1391 SH [2012 CE]). *Maktūbāt-i Sarbāzī* (The Epistles of Sarbāzī). Zahedan: Muḥammad ‘Umar Malāzāhī. [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1393 SH [2014 CE]). *Majālis-i Quṭb al-Irshād* (Sessions of the Pole of Guidance), Vol. 2. Sarbāz: Madrisa-yi Dīnī-yi Manba‘ al-‘Ulūm Kūh-i Wan (Kitāb Furūshī-yi Ḥāfiẓ). [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1394 SH [2015 CE]) [a]. *Ganjīna-yi Awrād wa Du‘āhā* (Treasury of Litanies and Supplications). Zahedan. [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1394 SH [2015 CE]) [b]. *Majālis-i Quṭb al-Irshād* (Sessions of the Pole of Guidance), Vol. 1. Sarbāz: Madrisa-yi Dīnī-yi Manba‘ al-‘Ulūm Kūh-i Wan (Kitāb Furūshī-yi Ḥāfiẓ). [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1395 SH [2016 CE]). *Waṣīyatnāma-yi ‘Umarī* (The Testament of ‘Umar). Birjand: Ādīna. [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (n.d.). *Shamshūr-i Burān bar Ashrāk wa Bida‘-i Dawrān* (The Sharp Sword against Polytheism and Innovations of the Age), compiled by ‘Abd al-Raḥmān Karāchawī. Karachi: Nashr-i Ishāqīya Printing Press. [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad ‘Umar. (1383 SH [2004 CE]). *Tafsīr-i Tabīn al-Furqān* (Exegesis: The Clarification of the Criterion). Torbat-e Jām: Aḥmad-i Jām. [In Persian]

- Sarbāzī, Muḥammad 'Umar. (1387 SH [2008 CE]). *Tafsīr-i Tabīn al-Furqān* (Exegesis: The Clarification of the Criterion), Vol. 3. Torbat-e Jām: Nashr-i Shaykh al-Islām Aḥmad-i Jām. [In Persian]
- Sarbāzī, Muḥammad 'Umar. (1388 SH [2009 CE]). *Tafsīr-i Tabīn al-Furqān* (Exegesis: The Clarification of the Criterion), Vol. 7. Torbat-e Jām: Nashr-i Shaykh al-Islām Aḥmad-i Jām. [In Persian]
- Sirhindī al-Ḥanafī, Ḥāfiẓ Muḥammad Ḥasan. (1360 AH [1941 CE]). *Al-'Aqā'id al-Ṣaḥīḥa fī Tardīd al-Wahhābīya al-Najdīya* (The Sound Doctrines in Refuting the Najdī Wahhābīs). India: Chap Amritsar. [In Arabic]
- al-Salafī al-Afghānī, Shams al-Dīn. (1416 AH [1995–1996 CE]). *Juhūd 'Ulamā' al-Ḥanafīya fī Ibtāl 'Aqā'id al-Qubūrīya* (The Efforts of Ḥanafī Scholars in Refuting the Creed of the Grave-Worshippers). Riyadh: Dār al-Ṣumay'ī. [In Arabic]
- al-Salafī al-Afghānī, Shams al-Dīn. (1419 AH [1998–1999 CE]). *'Adā' al-Māturīdīya li-l-'Aqīda al-Salafīya al-Māturīdīya wa-Mawqīfuhum min al-Asmā' wa-l-Ṣifāt* (The Hostility of the Māturīdīs to the Salafī Creed and Their Position on the Divine Names and Attributes). Ṭā'if: Maktabat al-Ṣiddīq. [In Arabic]
- Samnūdī, Ibrāhīm ibn 'Uthmān. (n.d.). *Sa'ādat al-Dārayn fī al-Radd 'alā Firqatayn al-Wahhābīya wa-Muqallidat al-Zāhira* (The Happiness of the Two Abodes in Refuting the Two Sects: The Wahhābīs and the Literalists), edited by Aḥmad 'Abd al-Raḥīm al-Sāyih. Cairo: Dār al-Khulūd li-l-Turāth. [In Arabic]
- Sahāranpūrī, Khalīl Aḥmad. (1427 AH [2006 CE]). *Badhl al-Majhūd fī Hall Sunan Abī Dāwūd* (The Expenditure of Effort in Solving the Sunan of Abī Dāwūd), with commentary by Muḥammad Zakarīyā Kāndihlawī. Beirut: Dār al-Bashā'ir al-Islāmīya. [In Arabic]
- Sahāranpūrī, Khalīl Aḥmad. (1394 SH [2015 CE]). *Al-Muḥannad 'alā al-Mufannad (Pāsukh-i 'Ulamā-yi Dīyūband bih Pursishhā-yi 'Ulamā-yi Ḥaramayn)* (The Indian Sword on the Scabbard — Response of Deobandī Scholars to the Questions of the Scholars of the Two Holy Sanctuaries), translated by 'Abd al-Raḥmān Sarbāzī. Mashhad: Nashr-i Jāwidān. [In Persian translation]
- Sayyidzāda, 'Abd al-Wāḥid. (n.d.). *Aḥsan al-Maqṣūd fī Tawḥīd al-Ma'būd* (The Best of Intentions Concerning the Monotheism of the Worshipped), edited by Muḥammad Yūsuf Ḥusayn'pūr. Nigīn-i Kavīr. [In Arabic/Persian]
- al-Suyūṭī, Jalāl al-Dīn. (n.d.). *Masālik al-Ḥunafā' fī Najāt Ābā' al-Muṣṭafā* (The Paths of the Ḥanafīs on the Salvation of the Prophet's Ancestors). Cairo: Maktabat al-Nashr. [In Arabic]
- Ṣidqī al-Zahāwī, Jamīl. (1323 AH [1905–1906 CE]). *Al-Fajr al-Ṣādiq fī al-Radd 'alā Munkirī al-Tawassul wa-l-Karāmāt wa-l-Khawāriq* (The True Dawn in Refuting Those Who Deny Intercession, Miraculous Gifts, and Extraordinary Events). Egypt. [In Arabic]
- al-'Āṣimī al-Najdī al-Ḥanbalī, Muḥammad ibn Qāsim. (1417 AH [1996–1997 CE]). *Al-Durar al-Sanīya fī al-Ajwiba al-Najdīya* (The Resplendent Pearls in the Najdī Responses), edited by 'Abd al-Raḥmān ibn Muḥammad ibn Qāsim. No place. [In Arabic]
- 'Abbās A'wān, Ṭāhir. (1397 SH [2018 CE]). *Kitāb-shināsī-yi Taṣwīfī-yi Ta'līfāt-i 'Ulamā-yi Ahl al-Sunna dar Radd-i Salafīyyat wa Wahhābiyyat* (A Descriptive

- Bibliography of Sunnī Scholars' Works Refuting Salafism and Wahhābism). Qom: Markaz-i Bayn al-Milālī-yi Tarjuma wa Nashr al-Muṣṭafā. [In Persian]
- ‘Uthmānī, Shabīr Aḥmad. (1426 AH [2005 CE]). *Faṭḥ al-Mulhim bi-Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Imām Muslim* (The Victory of the Inspirer: Commentary on the Authentic Collection of Imam Muslim). Kuwait and Beirut: Dār al-Ḍiyā’ and Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- ‘Uthmānī, Zafar Aḥmad. (1415 AH [1994–1995 CE]). *I’lā’ al-Sunan* (The Elevation of the Traditions), edited by Muḥammad Taqī ‘Uthmānī. Karachi: Idārat al-Qur’ān wa-l-‘Ulūm al-Islāmīya. [In Arabic]
- ‘Uthmānī, Muḥammad Shafī’. (1383 SH [2004 CE]). *Tafsīr-i Ma’ārif al-Qur’ān* (Exegesis: The Knowledge of the Qur’ān), translated by Muḥammad Yūsuf Ḥusayn’pūr. Intishārāt-i Shaykh al-Islām Aḥmad-i Jām. [In Persian translation]
- ‘Uthmānī, Muḥammad Taqī. (1426 AH [2005 CE]). *Takmila-yi Faṭḥ al-Mulhim fī Sharḥ Ṣaḥīḥ Muslim* (Supplement to The Victory of the Inspirer: Commentary on the Authentic Collection of Muslim). Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-‘Uthaymīn, Muḥammad ibn Ṣāliḥ. (1413 AH [1992–1993 CE]). *Majmū’ Fatāwā wa-Rasā’il al-‘Uthaymīn* (Collected Fatwās and Epistles of al-‘Uthaymīn). Saudi Arabia: Dār al-Waṭan li-l-Nashr. [In Arabic]
- al-‘Uthaymīn, Muḥammad ibn Ṣāliḥ. (n.d.). *Al-Kanz al-Thamīn fī Su’ālāt Ibn Sunayd* (The Precious Treasure: Questions of Ibn Sunayd), compiled by Fahd ibn ‘Abd Allāh ibn Ibrāhīm al-Sunayd. Al-Dār al-‘Ālamīya li-l-Nashr wa-l-Tawzī’. [In Arabic]
- al-‘Asqalānī, Ibn Ḥajar. (1414 AH [1993–1994 CE]). *Al-Durar al-Kāmina* (The Hidden Pearls). Beirut: Dār al-Jīl. [In Arabic]
- Ghulām Allāh Khān. (n.d.). *Jawāhir al-Qur’ān* (The Jewels of the Qur’ān). Rawalpindi: Kutub Khāna-yi Rashīdiyya. [In Arabic/Persian]
- Fatāwā al-Lajna al-Dā’ima li-l-Buḥūth al-‘Ilmīya wa-l-Iftā’ (Fatwās of the Permanent Committee for Scholarly Research and Legal Opinions). (1426 AH [2005 CE]). Collected and arranged by Aḥmad ibn ‘Abd al-Razzāq al-Duwaysh. Riyadh: Al-Ri’āsa al-‘Āmma li-l-Buḥūth al-‘Ilmīya wa-l-Iftā’. [In Arabic]
- Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Abū ‘Abd Allāh Muḥammad ibn ‘Umar. (1420 AH [1999–2000 CE]). *Maḥfātīḥ al-Ghayb* (The Keys to the Unseen). Beirut: Dār Ihya’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- Farmāniyān, Mahdī. (1389 SH [2010 CE]). *Āshnāyī bā Firaq-i Tasannun* (An Introduction to Sunnī Sects). Qom: Markaz-i Mudīrīyat-i Ḥawza-yi ‘Ilmīya-yi Qom. [In Persian]
- Qādirī Ḥanafī, Aḥmad Riḍā. (1430 AH [2009 CE]). *Qawārī’ al-Qaḥḥār fī al-Radd ‘alā al-Mujassima al-Fujjār* (The Overwhelming Catastrophes in Refuting the Corporealists Transgressors). Damascus: Dār al-Nu’mān li-l-‘Ulūm. [In Arabic]
- Qādirī, Shāh Faḍl Rasūl. (1979 CE). *Sayf al-Jabbār al-Maslūl ‘alā A’dā’ al-Abrār* (The Drawn Sword of the Almighty Against the Enemies of the Righteous). Istanbul. [In Arabic]
- Qāsimī, Qārī Muḥammad Ṭayyib. (1391 SH [2012 CE]). *Andīsha-yi Dīnī wa Rawish-i ‘Amālī-yi ‘Ulamā-yi Dīyūband* (The Religious Thought and Practical Method of Deobandī Scholars), translated by Najm al-Dīn Muḥammad Darrkānī. Sabzevar: Nigīn-i Kavīr. [In Persian translation]

- Qāsimī, Qārī Muḥammad Ṭayyib. (1430 AH [2009 CE]). *‘Ulamā’ Dīyūband: ‘Aqīda wa-Manhajān* (Deobandī Scholars: Creed and Methodology). Deoband: Al-Nashr wa-l-Tawzī‘ al-Jāmi‘a al-Islāmīya. [In Arabic]
- Qāḍī, ‘Abd al-Ḥalīm. (1380 SH [2001 CE]). "Guzarī Kūtāh bar Zindigī-yi ‘Allāma Ustād Muḥammad Ibrāhīm Dāmanī" (A Brief Look at the Life of ‘Allāma Ustād Muḥammad Ibrāhīm Dāmanī). *Nidā-yi Islām* (Call of Islam), (7). [In Persian]
- Qureshī, Muḥammad Iqbāl. (n.d.). *Ma‘ārif al-Akābir bi-Riwāyat Ḥakīm al-Ummat Ḥaḍrat Mawlānā Ashraf ‘Alī al-Thanawī* (The Knowledge of the Great Masters through the Narration of the Sage of the Community, Mawlānā Ashraf ‘Alī al-Thanawī). Lahore: Idāra-yi Islāmīyāt. [In Urdu/Arabic]
- al-Qurṭubī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1384 AH [1964–1965 CE]). *Tafsīr al-Qurṭubī* (The Exegesis of al-Qurṭubī). Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣrīya. [In Arabic]
- al-Fiḳī, Muḥammad Ḥāmid. (1354 AH [1935–1936 CE]). *Athar al-Da‘wa al-Wahhābiya fī al-Isḥāḥ al-Dīnī* (The Impact of the Wahhābī Call on Religious Reform). No place. [In Arabic]
- Qanbarzāhī, Khudānazar. (1387 SH [2008 CE]). *Maḥmūd al-Fatāwā* (The Praiseworthy Fatwās), supervised by ‘Abd al-Ḥamīd Ismā‘īl Zāhī. Zahedan: Intishārāt-i Šiddīqī. [In Persian]
- Qannūjī al-Bukhārī, Muḥammad Šiddīq Khān. (1978 CE). *Abjad al-‘Ulūm al-Waṣḥī al-Marqūm fī Bayān Aḥwāl al-‘Ulūm* (The Alphabet of Sciences: The Woven and Inscribed Work on the Exposition of the Conditions of Sciences), edited by ‘Abd al-Jabbār Zakkār. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīya. [In Arabic]
- Kāshif al-Ghiṭā’, Muḥammad Ḥasan. (1416 AH [1995–1996 CE]). *Naqd Fatāwā al-Wahhābiya* (Critique of Wahhābī Fatwās), edited by Sayyid Ghiyāth al-Ṭu‘ma. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt li-lḥyā‘ al-Turāth. [In Arabic]
- Kāndihlawī, Muḥammad Yūsuf. (1389 SH [2010 CE]). *Ḥayāt al-Šahāba* (The Life of the Companions), translated by Muḥib al-Rahmān Raḥīmī. Torbat-e Jām: Intishārāt-i Aḥmad-i Jām. [In Persian translation]
- al-Karājaki, Muḥammad ibn ‘Alī. (1410 AH [1989–1990 CE]). *Kanz al-Fawā‘id* (Treasure of Benefits). Qom: Dār al-Dhakhā‘ir. [In Arabic]
- Kashmīrī, Muḥammad Anwar Shāh. (1426 AH [2005 CE]). *Fayḍ al-Bārī ‘alā Ṣaḥīḥ al-Bukhārī* (The Abundance of the Creator: Commentary on the Authentic Collection of al-Bukhārī), edited by Muḥammad Badr al-‘Ālam al-Mīrthī. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīya. [In Arabic]
- Kashmīrī, Muḥammad Anwar Shāh. (n.d.). *Al-‘Urf al-Shadhī Sharḥ Sunan al-Tirmidhī* (The Delightful Fragrance: Commentary on the Sunan of al-Tirmidhī). Mu‘assasat Ḍuḥā. [In Arabic]
- al-Kulaynī, Muḥammad ibn Ya‘qūb. (1362 SH [1983 CE]). *Al-Kāfi* (The Sufficient). Tehran: Islāmīya. [In Arabic]
- Gangohī, Maḥmūd al-Ḥasan. (n.d.). *Fatāwā-yi Maḥmūdīya* (The Fatwās of Maḥmūd), edited by Salīm Allāh Khān Dīyūbandī. Karachi: Dār al-Iftā’ Jāmi‘a-yi Fārūqīya. [In Urdu/Arabic]
- Gahman, Muḥammad Ilyās. (2014 CE). *Firqa-yi Mamāṭīt kā Taḥqīqī Jā‘iza* (A Research Review of the Mamāṭīt Sect). Lahore: Maktabat Ahl al-Sunna wa-l-Jamā‘a. [In Urdu]

- Ladhāniyānī, Muḥammad Yūsuf. (1399 SH [2020 CE]). *Āp ke Masā'il aur Unkā Hal* (Your Questions and Their Solutions), translated by Muḥammad Ṣiddīq Rashīdī. Tehran: Shaykh al-Islām Aḥmad-i Jām. [In Urdu/Persian]
- Laknawī al-Hindī, Muḥammad 'Abd al-Ḥayy ibn 'Abd al-Ḥalīm. (2000 CE). *Ibrāz al-Ghayy al-Wāqī' fī Shifā' al-'Ay* (The Unveiling of the Error Occurring in the Healing of the Eye), edited by Ṣalāḥ Muḥammad Abū al-Ḥājī. Amman: Dār al-Fath. [In Arabic]
- al-Māturīdī, Muḥammad ibn Muḥammad. (n.d.). *Al-Tawḥīd* (Monotheism), edited by Fath Allāh Khalīf. Alexandria: Dār al-Jāmi'āt al-Miṣrīya. [In Arabic]
- Mujaddidī Zarrūbawī, Muftī Muḥammad Farīd. (1430 AH [2009 CE]). *Fatāwā Dīyūband Pākistān Ma'rūf bih Fatāwā-yi Farīdīya* (Deobandī Fatwās of Pakistan, Known as the Farīdī Fatwās). Pakistan: Dār al-'Ulūm Ṣiddīqīya Zarrūbī. [In Urdu/Arabic]
- Majmū'a-yi Faḍā'il-i Haj wa Rāhnimā-yi Hujjāj* (Collection of the Virtues of Hajj and Guide for Pilgrims). (1388 SH [2009 CE]). Translated by 'Abd al-Raḥmān Muḥibbī. Urmia: Ḥusaynī Aṣl. [In Persian]
- Madanī, Sayyid Ḥusayn Aḥmad. (n.d.). *Al-Shihāb al-Thāqīb 'alā al-Mustariq al-Kādhīb* (The Piercing Meteor on the Lying Charlatan). Bombay: Maktabat Imdādīya Dīyūband. [In Arabic]
- Marjānī, Ḥabīb Allāh. (1386 SH [2007 CE]). "'Ārif-i Rawshan-Zamīr wa Faqīh-i Tavānā: Yādī az Mawlānā Muḥammad 'Umar Sarbāzī" (The Luminous-Minded Gnostic and Capable Jurist: In Memory of Mawlānā Muḥammad 'Umar Sarbāzī). *Nidā-yi Islām* (Call of Islam), (29-30). [In Persian]
- Marḍī al-Ghāmīdī, Khālīd 'Alī. (1434 AH [2013 CE]). *Sharḥ Nawāqid al-Islām* (Commentary on the Nullifiers of Islam). Fihrisat Maktabat al-Malik Fahd. [In Arabic]
- Masjid Jāmi'ī, Zahrā. (1392 SH [2013 CE]). *Nigarshī bar Shinākht-i Wahhābiyyat* (A Perspective on Understanding Wahhābism). Tehran: Pāzina. [In Persian]
- Mash'abī, 'Abd al-Majīd ibn Sālīm. (1418 AH [1997–1998 CE]). *Manhaj Ibn Taymīya fī Mas'alat al-Takfīr* (Ibn Taymīya's Method on the Question of Excommunication). Riyadh: Naṣr Aḍwā' al-Salaf. [In Arabic]
- al-Nabhānī, Muḥammad ibn Ismā'īl. (1428 AH [2007 CE]). *Shawāhid al-Haqq fī al-Istighātha bi-Sayyid al-Khalq* (The Proofs of Truth Concerning Seeking Aid through the Master of Creation). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīya. [In Arabic]
- Nadwī, Muḥammad Raḥmat Allāh. (1427 AH [2006 CE]). *Ashraf 'Alī al-Thanawī: Ḥakīm al-Umma wa-Shaykh Mashāyikh al-'Aṣr fī al-Hind* (Ashraf 'Alī al-Thanawī: The Sage of the Community and the Master of the Shaykhs of the Age in India). Damascus: Dār al-Qalam. [In Arabic]
- al-Nasafī, Ḥāfiẓ al-Dīn 'Abd Allāh. (n.d.). *Madārik al-Tanzīl wa-Haqā'iq al-Ta'wīl* (The Perceptions of Revelation and the Realities of Interpretation). Beirut: Dār al-Kalīm al-Ṭayyib. [In Arabic]
- Nu'mānī, Muḥammad Manzūr. (1385 SH [2006 CE]). *Ma'ārif al-Ḥadīth* (The Knowledge of Hadith), translated by Abū al-Ḥusayn 'Abd al-Majīd Murād Zāhī Khāshī. Zahedan: Fārūq-i A'zam. [In Persian translation]
- Nihātānī, 'Abd al-Ḥakīm. (n.d.). *Zindagānī wa Sar-gudhash-i Quṭb al-Aqtāb Shaykh al-Taṣfīr wa-l-Ḥadīth Ḥaḍrat Mawlānā Muḥammad 'Umar Sarbāzī* (The Life

- and Biography of the Pole of Poles, the Master of Exegesis and Hadith, Mawlānā Muḥammad ‘Umar Sarbāzī. No place. [In Persian]
- Hādī Najafābādī, Muḥammad ‘Alī. (n.d.). *Pākistān dar Jastujū-yi Huvīyat-i Maḥqūd* (Pakistan in Search of Its Lost Identity). Nūr. [In Persian]
- al-Harawī, ‘Alī ibn Sultān Muḥammad (Mullā ‘Alī al-Qārī). (1404 AH [1983–1984 CE]). *Sharḥ al-Fiqh al-Akbar* (Commentary on the Greatest Jurisprudence). Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīya. [In Arabic]
- al-Harawī, ‘Alī ibn Sultān Muḥammad (Mullā ‘Alī al-Qārī). (n.d.). *Hāshiyat Irshād al-Sārī ilā Manāsik al-Mullā ‘Alī al-Qārī* (Marginalia on the Guidance of the Traveler to the Rites of Mullā ‘Alī al-Qārī). Mecca: Al-Maktaba al-Imdādīya. [In Arabic]
- Wizārat al-Awqāf wa-l-Shu‘ūn al-Islāmīya (Ministry of Endowments and Islamic Affairs). (n.d.). *Al-Mawsū‘a al-Fiqhīya* (The Jurisprudential Encyclopedia). Kuwait: Wizārat al-Awqāf wa-l-Shu‘ūn al-Islāmīya. [In Arabic]